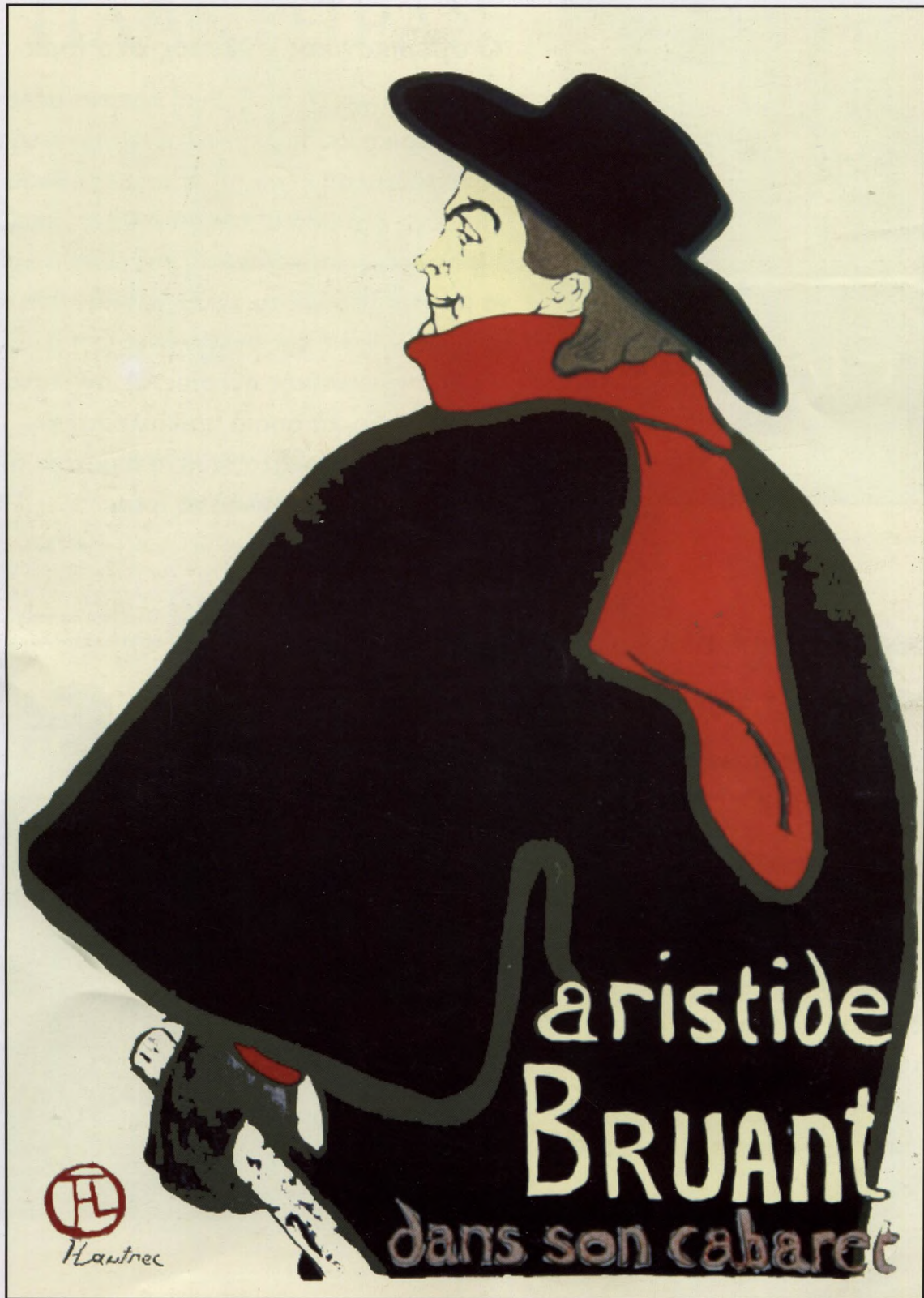

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Σεπτέμβριος 2007
τεύχος 158 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος
Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

Γιά τούς συνδρομητές
του έξωτερικού:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr

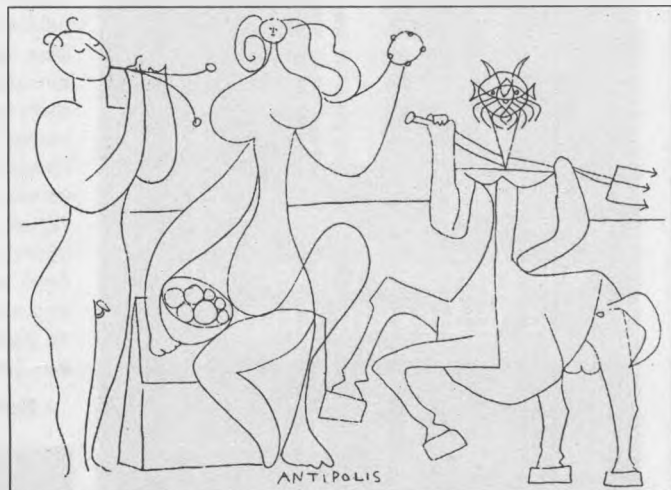
Κωδικός: 1572

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Άγαθίου 3,
Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Μιχάλης Καλιακάτσος, 'Η κρυφή γοητεία της Μακεδονίας	5
Γιώργος Μαργαρίτης, Μεταβιβάσεις ακινήτων στην κατοχική Αθήνα	15
Διονύσης Σ. Γουδιάς, Δύο «άδελφοί» νόμοι συνεχίζουν την «οικογενειακή παράδοση»	19
Γιώργος Άγγελόπουλος, Όψεις των ανθρωπολογικών μελετών της μετανάστευσης στην Ελλάδα	23
Θανάσης Άλεξίου, Ποιοτικές μέθοδοι καί κοινωνική ανάλυση	28
Όλυμπία Σελέκου, Βασίλι Πούσκιν 'Ο «αιώνιος θεϊος» των ρωσικών γραμμάτων	32

Έξώφυλλο: Τουλούζ Λατρέκ, 'Ο Άριστίντ Μπριάντ στο
καμπαρέ του (Λιθογραφία, 1893)

Η ΚΡΥΦΗ ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

τοῦ Μιχάλη Καλιακάτσου

«Μέ τό θεώρημα τῶν ἐθνικοτήτων δέν θά πάροουμε τήν Μακεδονία, διότι, ἄν κι εὐρίσκονται ἑλληνικά στοιχεῖα σκορπισμένα εἰς ὅλην τήν χώραν, μόνον τά νότια αὐτῆς μέρη κατοικοῦνται πυκνά ἀπό Ἕλληνες. Μέ τά θεωρήματα τῶν ἀπαράγραπτων ἱστορικῶν δικαίων ὅσον καί ἄν τά φωνάζωμεν μεταξύ μας καί εἰς τήν οἰκουμένην δέν θά πάρωμεν τήν Μακεδονίαν, διότι ἀπαράγραπτα δικαιώματα δέν ὑπάρχουν εἰς τήν γῆν καί πολλῶν εἰδῶν παραγραφές ἰσχύουν εἰς τό διεθνές δίκαιον... Εἰς τήν Μακεδονία θά ἐμφανιστεῖ τήν δωδεκάτην ὥραν ὁ Μακιαβέλης. Ἄν αὐτός εἶναι Βούλγαρος, ἡ Μακεδονία θά γίνῃ Βουλγαρική, ἄν εἶναι Ἕλλην θά γίνῃ ἑλληνική, ἄν εἶναι Ρῶσος, φίλος τῆς αὐτονομίας θά γίνῃ αὐτόνομον κράτος σλαϊκόν... Εἶναι ἀκόμη καιρός νά γίνῃ Ἕλλην ὁ Μακιαβέλης» (ἀπό ἀδημοσίευτο ἄρθρο τοῦ Ἰωάνου Δραγούμη πού χρονολογεῖται περί τό 1903).

Τό παράθεμα ἀνήκει στόν Ἰωάνου Δραγούμη, μιά ἀπό τίς πιό ἐμβληματικές φιγούρες τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα, γνωστοῦ κυρίως γιά τό ρόλο του στήν πιό σκοτεινή καί βίαιη ἴσως φάση τῆς σύγχρονης ἱστορίας τοῦ «μακεδονικοῦ ζητήματος», ἀποτυπωμένη στή διεθνή κι ἑλληνική ἱστοριογραφία μέ τόν ὄρο «μακεδονικός ἀγώνας» (1904-1908). Ὁ ὄρος αὐτός συνοψίζει τήν ἐνοπλή ἀντιπαράθεση ἀτάκτων ομάδων τῶν ἀρτισύστατων βαλκανικῶν κρατῶν (Ἑλλάδας, Σερβίας, Βουλγαρίας, δευτερευόντως τῆς Ρουμανίας) στίς ὀθωμανικές διοικητικές περιφέρειες (βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου (Bitola) καί Κοσσόβου), πού συγκροτοῦσαν τή γεωγραφική χώρα, γνωστής ὡς Μακεδονία, στή διάρκεια τῆς

Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καί πού ἀντιστοιχοῦν, grosso modo, στά ἐδάφη τῆς σημερινῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας, τῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας καί τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τῆς Βουλγαρίας, γνωστής ὡς Μακεδονία τοῦ Πιρίν. Στόχοι τῶν τριῶν διεκδικητῶν ἀποτελοῦσε ὁ ἐθνικός προσηλυτισμός, ὁ προσεταιρισμός μέσα ἀπό τήν προπαγάνδα, τή βία καί τήν τρομοκρατία, τοῦ φρονήματος τῶν γηγενῶν ὡς ἐπί τῶν πλείστων ἀγροτικῶν πληθυσμῶν καί ἡ δημιουργία ἐρεισμάτων (κοινωνικῶν καί διπλωματικῶν) στίς παραπάνω περιοχές, γιά τήν εὐρύτερη δυνατή ἀπόσπαση ἐδαφικῶν κερδῶν μετά τήν ἐπικείμενη κατάρρευση τοῦ «Μεγάλου Ἀσθενοῦς», τουτέστιν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Μέ την εξαίρεση των νότιων επαρχιών της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας (πού έχουν ως όριο σύνορο τη νοτιή γραμμή, που ξεκινάει σχηματικά από τα νότια της Καστοριάς, περνάει από την Κοζάνη, τη Νάουσα και τη Βέροια για να καταλήξει στις έκβολές του Άξιου) και των σημαντικότερων πόλεων της ευρύτερης γεωγραφικής Μακεδονίας όπου ζούσαν συμπαγείς ελληνόφωνοι πληθυσμοί, στά επίδικα εδάφη κατοικούσε μιά πληθώρα γλωσσικών και θρησκευτικών κοινοτήτων (Αλβανόφωνοι, Σλαβόφωνοι, Βλαχόφωνοι, Έλληνόφωνοι Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, Σλαβόφωνοι καθολικοί, Έλληνοφώνοι και Ρουμανίζοντες Βλάχοι, Τουρκόφωνοι Μουσουλμάνοι, Έβραίοι, Ταϊγάνοι κ.ά.). Προεξάρχον πληθυσμιακά στοιχείο (όπως εξάλλου μαρτυρούν πλήθος αναφορές των διπλωματικών εκπροσώπων του ελληνικού κράτους αλλά και οι ταξιδιωτικές έντυπώσεις κι εθνογραφικές παρατηρήσεις Έλλήνων και ξένων περιηγητών) αποτελούσαν οι σλαβόφωνοι χριστιανοί (Ορθόδοξοι Πατριαρχικοί και Έξαρχικοί).¹ Η γλώσσα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας συνίσταται σέ μιά σειρά συγγενικών διαλέκτων πού μοιάζουν περισσότερο μέ τά βουλγαρικά, λιγότερο στά σερβικά ενώ στό κεντροδυτικό κυρίως τμήμα της Μακεδονίας, κι όσο απομακρυνόμαστε από τόν Άξιό, διαθέτουν όρισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.² Στο κομμάτι της κεντρικής και βόρειας Μακεδονίας, όπως όριστηκε πριν, ή συνέχεια της αλλόφωνης και ουσιαστικά σλαβόφωνης ένδοχώρας διασπάται από έπιμέρους θυλάκους και έστιές έλληνοφωνίας, απομακρυσμένες κι απομονωμένες μεταξύ τους. Άλλωστε στή διάρκεια των μεσαιωνικών και νεότερων χρόνων ό χώρος της αρχαίας έλληνοφωνίας, συμπεριλαμβανομένης της επικράτειας του πρώτου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, παραχώρησε σταδιακά τή θέση του σέ ένα πολύχρωμο μωσαϊκό αλλοφωνίας και έλληνοφωνίας.

Η διευρυνόμενη έλληνομάθεια στίς πόλεις της Μακεδονίας και της νότιας Βαλκανικής κατά τούς τελευταίους αιώνες της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας έως τό τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, ήταν προϊόν μιας άργης και μακρής διαδικασίας εξέλλητισμού, μέ βασικό όχημα τά ελληνικά σχολεία, τά όποια προτιμούσαν έλληνοφώνοι και μή, κυρίως χάριν της οικονομικής και κοινωνικής κινητικότητας και άνόδου, πού ύποσχόταν ή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας (γλώσσα των έμπορικών συναλλαγών στή διάρκεια των τελευταίων αιώνων της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας). Ό Έλληνας πρόξενος στό Μοναστήρι Γ. Φοντάνας, θά γράψει τό 1890, αναφερόμενος στό Κρούσεβο αρχικά, κι έν συνεχεία στό Μοναστήρι: «Ό έν Κρουσόδω Έλλητισμός συγκεντρούται κυρίως έν τοίς ελληνικοίς σχολείοις. Τό αίσθημα κυρίως όπερ κινεί τούς μαθητάς και τούς γονείς είναι τό συμφέρον...». Και όσον άφορά στό Μοναστήρι: «Η γλώσσα εκμαθάνεται χάριν διοπορισμού ή κερδοσκοπίας... Η έθνική άποψις της εκπαιδύσεως άφίνει τούς έν Βιτωλίους όλως άδιαφόρους».³

Η «έθνική άδιαφορία» και ή «άπουσία έθνικής συ-

1. Σχετικά μέ τήν εθνογραφική κατάσταση στή Μακεδονία του 19ου αιώνα, βλ. τό μεταφρασμένο στά ελληνικά έργο του Loring M. Danforth, *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a Transnational world*, (Η Μακεδονική διαμάχη), Princeton University Press, 1995, σελ. 57-60 και Brailsford Henri Noel, *Macedonia. Its races and their future*, London, 1906, σελ. 85-91. Η πρώτη μαζική κάθοδος σλαβικών και βουλγαρικών φύλων στή Χερσόνησο του Αΐμου χρονολογείται στους 6ο και 7ο μ.Χ αιώνες χωρίς νά τεκμηριώνεται ή άδιατάρακτη συνέχεια της παρουσίας τους στήν περιοχή, από τήν περίοδο εκείνη έως και τή σύγχρονη έποχή. Οι συνεχείς μεταναστεύσεις, οι εκτοπισμοί και οι φυλετικές προομίξεις κι «έπιμιξίες» δέν έπιτρέπουν τήν ίχνηλάτηση ευδιάκριτων γενεαλογικών γραμμών, παρά τήν έμμογή του έθνικισμού, ένθεν κακειθεν, στους καταγωγικούς και γλωσσοφυλετικούς δικαιωτικούς μύθους.

2. Παρομοίως, στά τμήματα της Μακεδονίας πού γειτνιάζουν μέ τή Βουλγαρία, ή γλώσσα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας ταυτίζεται ουσιαστικά μέ τά βουλγαρικά, ενώ καθώς απομακρυνόμαστε από τή Βουλγαρία προς τά δυτικά, μέ νοτιή άφετηρία τόν ρου του Άξιου, οι ιδιαίτερότητες αυξάνονται. Έχει ένδιαφέρον νά σημειωθεί ότι έως και τόν 19ο αιώνα οι σλαβομακεδονικές διάλεκτοι της Μακεδονίας αντιμετώπιζονται από τούς γειτονικούς ελληνόφωνους πληθυσμούς, τούς ελληνικούς κρατικούς φορείς και τούς Έλληνες λογίους ως μιά ενιαία βουλγαρική γλώσσα και οι πληθυσμοί, άταλάντευτα σχεδόν, ως βουλγαρόφωνοι. Από τίς παραμονές όμως του Μακεδονικού Άγώνα έως και τά μέσα περίπου του 20ου αιώνα, οι έλληνοκοι παράγοντες (έπίσημο κράτος, «μακεδονομάχοι», διπλωμάτες, έφημερίδες, λόγοι κ.α.) αντιδρώντας στήν όλοένα αυξανόμενη έπιρροή και διείσδυση των βουλγαρικών σχολείων, εκκλησιών και της βουλγαρικής προπαγάνδας στήν περιοχή, θά ένστερνωστούν σταδιακά τόν γενικό κι ούδέτερο χαρακτηρισμό των σλαβικών διαλέκτων, ως «μακεδονικής» γλώσσας, καθώς και τήν αντίληψη της διαφοροποίησής τους από τά βουλγαρικά. Μέ τήν ίδρυση της Όμόσπονδης Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, ή μεταβολή των «έθνικών προτεραιοτήτων» επανέφερε ως διά μαγείας τήν άποψη, πού υιοθετήθηκε πανηγυρικά τόσο από τό μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος όσο και από τήν πλειοψηφία των Έλλήνων διανοουμένων, ότι τά σλαβομακεδονικά δέν αποτελούν παρά δυτικοβουλγαρικές διαλέκτους. Βλ. Τ. Κωστόπουλος, *Η άπαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στήν ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Άθήνα, 2002, σ. 33-45.

3. Βλ. Σοφία Βούρη, *Έκπαίδευση και έθνικισμός στά Βαλκάνια, Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, (1870-1904)*, Παρασκήνιο, Άθήνα 1992, σελ. 66, 82. Στήν ίδια έκθεση ό Γ. Φοντάνας θά προσθέσει τά έξης: «ούτε οι Βλαχόφωνοι, ούτε οι Βουλγαρόφωνοι έχουν έν ελληνικήν συνείδηση, και οι μάλλον πιστοί και άφοσιωμένοι εις τόν ήμέτερον άγώνα, εξαίρέσει όλίγων, οίτινες εξέπαιδύθησαν και έμεινον επί έτη πολλά έν Έλλάδι ή έν τω μέσω καθάρων ελληνικών κοινοτήτων, θεωρούσιν έαυτούς Βλάχους ή Βουλγάρους», βλ. Σοφία Βούρη, ό.π., σελ. 65-66.

νειδήσης» ἀνάμεσα στοὺς ἀγροτικούς κι ὀρθόδοξους πληθυσμούς τῆς Μακεδονίας, σλαβόφωνους ἀλλὰ καὶ ἑλληνόφωνους,⁴ ἡ προνομακὴ πρόσβαση τῆς βουλγαρικής κι ἐπαναστατικῆς προπαγάνδας στοὺς ὁμόγλωσσους κι ὁμογενεῖς ἀγροτικούς πληθυσμούς,⁵ καθὼς καὶ οἱ ἐμφανῶς ἀνισομερεῖς ὄροι τῆς ἐθνικιστικῆς σύγκρουσης στὴν περιοχὴ εἰς βάρος τῶν ἑλληνικῶν διεκδικήσεων,⁶ θὰ ἐπιφέρουν συχνὰ τὴν ἀγανάκτηση καὶ ἀπογοήτευση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πού ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀνεπάρκεια τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐκκλησίας ὡς μηχανισμῶν ἐθνικῆς ἀφομοίωσης καὶ ἑξελληνισμοῦ. Στὶς παραδοσιακῆς (προ-καπιταλιστικῆς), ἀπομονωμένες κι ἀσύνδετες ἀγροτικῆς κοινότητες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, ἡ ἐντοπιότητα, ἡ συγγένεια, ἡ θρησκεία, ἡ κοινωνικὴ-ταξικὴ ἐνταξία καὶ ἡ γλώσσα ἀποτελοῦν τὰ κύρια πεδία ἀναφορᾶς, μὲ βάση τὰ ὁποῖα τὰ ὑποκείμενα προσδιορίζουν τὴν ταυτότητά τους κι ἀντιλαμβάνονται τὴν ὑπαρξὴ τους. Ἀκόμη καὶ σήμερα στὰ ἑλληνικὰ χωριά γιὰ παράδειγμα, ἀναγνωριστικῆς ἐρωτήσεις τῶν γηραιότερων στοὺς νέους ἐπισκέπτες ἀπὸ τὴν πόλη, τοῦ τύπου, «τίνος εἶσαι σύ κι ἀπὸ ποῦ εἶσαι σύ, ρε παιδάκι μου», ἀπηχοῦν τὶς παραδοσιακῆς βιωματικῆς ταυτότητες καὶ μηχανισμούς ἀναγνώρισης, πού ἐπικρατοῦσαν στὶς ἐν πολλοῖς ἀτάρχεις ἀγροτικῆς κοινότητες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία προηγήθηκε τῶν σύγχρονων «φαντασιακῶν» ἐθνικῶν κοινοτήτων καὶ τῆς διάδοσης καὶ ἐμπέδωσης τῶν ὁμοιογενοποιητικῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων. Ἡ θρησκεία ἀποκτᾶ βαρύνουσα σημασία, καθὼς ἀποτελεῖ τὴ δεσπόζουσα, τὴν καθοριστικὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν ὑποτελῆ καὶ τὸν κυρίαρχο. Ἐπιπλέον, ἡ διαπλοκὴ ἢ ἐκλεκτικὴ συγγένεια ἀνάμεσα σὲ κοινωνικοοικονομικῆς δραστηριότητες καὶ γλωσσικά-ἐθνολογικά χαρακτηριστικά, ἐπέφερε ἕναν ἰδιότυπο «γλωσσοφυλετικὸ» καταμερισμὸ ἐργασίας –γιὰ παράδειγμα, σλαβόφωνοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ δίπλα σὲ πολυεθνικὰ ἀστικά κέντρα μὲ κυρίαρχη τὴν ἑλληνοφωνία στὶς ἐμπορικῆς σχέσεις– μὲ τὴν ἐξῆς, ἀποφασιστικῆς σημασίας συνέπεια γιὰ τὴν ἐπικείμενη σύγκρουση: στὴ Μακεδονία τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ ὄροι Ἑλλήνων καὶ Βούλγαρος περιγράφουν περισσότερο τὴν κοινωνικὴ ἐνταξία στὴν εὐπορη κι ἀναπτυσσόμενη ἐμπορικὴ καὶ στὴν ἐξαθλιωμένη ἀγροτικὴ τάξη ἀντίστοιχα, παρὰ σὲ σαφῶς ὀριοθετημένα, ἐνιαῖα κι ὁμοιογενῆ ἐθνικὰ σύνολα.⁷ Ἡ ταξικὴ ἀντιπαλότητα θὰ διασταυρωθεῖ καὶ θὰ συστοιχηθεῖ, λοιπόν, στὴ συνέχεια, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικά καὶ μονοσήμαντα, μὲ τὶς διεκδικήσεις καὶ τὰ διακυβεύματα τῶν συγκρουόμενων παρατάξεων.⁸

Ἡ προσάρτηση κι ἐθνικὴ ἀποικιοποίηση τοῦ «εὐπλάστου» καὶ «πρωτογενοῦς» ἐδάφους τῆς συνείδησης τῶν σλαβόφωνων χωρικῶν τῆς Μακεδονίας ἀποτελέσασε ἀκριβῶς τὸ πεδίο ἀνταγωνισμοῦ τῶν νεοσύστατων Βαλκανικῶν Κρατῶν⁹ μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἐπέκταση κι ἐδραίωση τῆς κατάκτησης, στό πραγματικὸ ἔδαφος, τῆ

4. Βλ. Σοφία Βούρη, *Πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας, (1889-1905), Ἐκκλησία καὶ Κράτος*, Gutenberg, Ἀθήνα, 1999, σελ. 47-50.

5. Γράφει ὁ Σπύρος Καράβας συνοψίζοντας πειστικά τὴ μειονεκτικὴ θέση τῆς ἑλληνικῆς προπαγάνδας γιὰ τὴ Μακεδονία: «Ἄν, λοιπόν, τὸ ἑλληνικὸ ἐθνογραφικὸ ἐγχείρημα ἀπέτυχε νὰ πείσει τὴν Εὐρώπη, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στοῦτως ἢ ἄλλως ὑπαρκτὸ ἐθνολογικὸ τοῦ ἔλλειμμα, ἀλλὰ στὴν ἀνυπαρξία-ἀπουσία κινήματος τῶν ὑποδούλων πατριαρχικῶν ὑπὲρ τῆς αὐτοδιάθεσής τους, ὑπὲρ τῆς ἐνωσῆς τους μὲ τὸ ἑλληνικὸ Βασίλειο». Βλ. Σ. Καράβας, «Οἱ ἐθνογραφικῆς περιπέτειες τοῦ “ἑλληνισμοῦ”», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 36, 38, Ἰούνιος 2003, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα. Βλ. ἀκόμη Σοφία Βούρη, *Πηγές γιὰ τὴν Ἱστορία...*, ὅ.π.

6. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ προέδρου τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, βασικοῦ μηχανισμοῦ ἐκπαιδευτικῆς καὶ πολιτικῆς προπαγάνδας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου στὴ Μακεδονία, θὰ ἐκτιμᾶ τὸ 1888 γράφοντας πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Ὑ.Π.Ε.Ξ.: «Πάντως δύσκολον εἶναι νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ νῦν Ἑλληνίζοντες βουλγαρόφωνοι θέλουν ἐξακολουθῆσαι μένοντες πιστοὶ εἰς ἡμᾶς...διότι μὴ λησμονώμεν, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἔχων σύμμαχον τὸ ὁμόγλωσσον καὶ ὁμότροπον ἐν τῇ μέσῃ ζῶνῃ εἰσορμᾶ δὲ ὅπου δύναται καὶ εἰς τὴν νοτίαν...». βλ. Σοφία Βούρη, *Ἐκπαίδευση κι Ἐθνικισμός...*, ὅ.π. σελ.53.

7. Βλ. T. Stoianovich, «The conquering Balkan Orthodox Merchant», σὲ *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*, Vol. 2, New York, 1992, σελ. 61-64 καὶ L. Danforth, *The Macedonian conflict...*, ὅ.π. σελ. 59, 60.

8. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. ἐπιμ. Ἄλ. Π. Ζάννας, *Π.Σ. Δέλτα. Σύγχρονη προσεγγίσεις σὲ ἔργο της*, Σ. Καράβας, «Τὸ παραμῦθι τῆς Πηνελόπης Δέλτα καὶ τὰ μυστικά τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα», ἐκδ. Ἐστία, 2006, σελ. 255 καὶ G. Agelopoulos, «Perceptions, construction and definition of Greek national identity in late 19th – early 20th century Macedonia», *Balkan Studies*, vol. 36/2, 1995, 250-254.

9. Γράφει ὁ Ἴων Δραγοῦμης, ἐν μέσω τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, ὑποθαμίζοντας τὸ ἐθνολογικὸ καὶ πολιτικὸ πλεονέκτημα τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας στὴν περιοχὴ: «Τοὺς Σλαβόφωνους θὰ τοὺς ἐκμεταλλεῖτο ὅπως καὶ τοὺς ἐκμεταλλεύονται οἱ δυνατώτερες φυλές πού εἶναι πιὸ πολιτικῆς καὶ πιὸ σβέλτες ἀπ’ αὐτούς, οἱ Ἕλληνες, οἱ Βούλγαροι, οἱ Σέρβοι καὶ μποροῦν νὰ γίνουν ὅτι θέλεις, εἴτε Ἕλληνες, εἴτε Βούλγαροι, εἴτε Σέρβοι. Εἶναι μὰ μᾶζα μαλακὴ καὶ χλιαρὴ πού μπορεῖς νὰ τὴν πλάσεις ὅπως θέλεις». Βλ. Ἴωνος Δραγοῦμη, *Τὰ τετράδια τοῦ Ἰλιντεν*, ἐπιμ. Γ. Πετσίδα, Ἀθήνα 2000, σελ. 447. Ἐντούτοις ὁ Τ. Κωστόπουλος θὰ διαγνώσει, σωστά κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὴ σχετικὴ αὐτονομία τῆς ἐνοπλῆς ἀντιπαράθεσης στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὶς στοχεύσεις τῶν ἀντίπαλων κρατῶν, καὶ τὴν ἐμφύλια διάσταση τῆς σύγκρουσης πού διεξάγεται σχεδὸν ἀποκλειστικά στοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν κοινοτήτων τῶν σλαβόφωνων πληθυσμῶν. Γράφει λοιπόν σχετικὰ μὲ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα: «Οἱ τοπικῆς κοινωνίες δὲν ἐμπλέχτηκαν ὁ αὐτὸν ὡς ἀβουλα θύματα, ἀλλὰ ὡς συλλογικότητες, μὲ τὶς δικῆς τους ἐσωτερικῆς ἀντιθέσεις, πού τροφοδότησαν τὴν ἐνοπλὴ σύγκρουση, προσδίδοντας της συχνὰ μιὰ δυναμικὴ

γῆ τῆς Μακεδονίας, πού ἐποφθαλμοῦσαν οἱ ἀντίπαλες κι ἀναπόφευκτα συγκρούμενες (καθότι ὁ «ζωτικός χώρος» πού διεκδικοῦσαν ἦταν κοινός) «Μεγάλες Ἰδέες», Ἑλλάδας, Σερβίας καί Βουλγαρίας. Οὐσιαστικό σημεῖο ἐκκίνησης κι ἐπιτάχυνσης τῶν διαδικασιῶν, ἀποτέλεσε ἡ ἀναγνώριση μέ σουλτανικό φερμάνι ἀνεξάρτητης βουλγαρικῆς ἐκκλησίας τὸ 1870 (πολιτική ἀναγνώριση ἑνός κινήματος πού εἶχε τὴν ἀφετηρία του στὸ πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα) καί ἡ ἐξάπλωση βουλγαρικῶν ἐκκλησιῶν καί σχολείων σέ ὅλη τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπικράτεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, γεγονότα πού ἀπειλοῦσαν τὴν πολιτιστικὴ ἡγεμονία καί τὰ οἰκονομικά καί πολιτικά προνόμια τοῦ ἑλληνορθόδοξου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.¹⁰ Ἀκολούθησαν τὸ βουλγαρικό ἐθνικο-απελευθερωτικό κίνημα τοῦ 1876, ὁ ρωσο-τουρκικός πόλεμος τὸ 1877-1878, καί ἡ θνησιγενὴς συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (Μάρτιος 1878) πού παραχωροῦσε στὴν ἀναδυόμενη Βουλγαρία, ἐπαναστατικῶ, πολεμικῶ κι ἐθνολογικῶ (μέ βάση τὸ κυρίαρχο στὴν Εὐρώπη κριτήριο τῆς γλώσσας) δικαίω, τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς Μακεδονίας. Ἡ ὀριστικὴ συνθήκη τοῦ Βερολίνου (Ἰούλιος 1878) πού προέβλεπε τὴ σύσταση αὐτόνομης βουλγαρικῆς ἡγεμονίας, βόρεια τοῦ Αἴμου, ἀφήνοντας τὴ Μακεδονία στὸ προηγούμενο καθεστῶς της, καί ἡ προσάρτηση τὸ 1885 ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, πυροδότησαν μεγάλα κύματα προσφύγων (πού συνεχίστηκαν καί τὰ ἐπόμενα χρόνια) ἀπὸ τὶς ἐπαναστατημένες βουλγαρόφωνες ἐπαρχίες τῆς Μακεδονίας πρὸς τὴν νεότευκτη Ἡγεμονία, κι ἐνέτειναν τὶς προσπάθειες τοῦ βουλγαρικοῦ «ἀλυστρωτισμοῦ» στὴν Μακεδονία. Ὁ καταλύτης ὁμῶς τῆς ἐθνικιστικῆς ἀντιπαράθεσης καί τὸ ὄροσημο τῆς μετάδρασης ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴ (ἐκπαιδευτικὴ κι ἐκκλησιαστικὴ) στὴν ἐνοπλὴ καί δίαιτη φάση, υπῆρξε ἡ ἀνακίνηση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ἀπὸ μιά ὁμάδα ολαβόφωνων διανοουμένων τῆς Μακεδονίας.

Ἀντιδρώντας στὴν καταπίεση, τὴν ἐκμετάλλευση καί τὴν ἐξαθλίωση τῶν πληθυσμῶν τῆς μακεδονικῆς ὑπαίθρου ἀπὸ τὸ ἡμι-φεουδαρχικό σύστημα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί τὴν ἀνθαιρεσία τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, κι ἐμφοροῦμενοι ἀπὸ ἐπαναστατικὲς ιδέες, δημιούργησαν τὸ 1893 στὴ Θεσσαλονίκη μίαν ὀργάνωση (τὴν Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὀργάνωση ἢ VMRO¹¹), πού στόχευε στὴ δημιουργία αὐτόνομης Μακεδονίας καθὼς καί στὸν ἐκδιασμό τῆς ἐπέμβασης τῶν δυνάμεων τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἐπιβολὴ μεταρρυθμίσεων. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ ἀπευθυνόμενη σέ ὅλους τοὺς καταπιεζόμενους πληθυσμούς τῆς Μακεδονίας, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καί θρησκευματος, ὀδήγησε τὸ 1903 στὴν ἀποτυχημένη ἐξέγερση τοῦ Ἡλιντεν (ἀνήμερα τῆς γιορτῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία), πού ἐκδηλώθηκε στὸ δυτικὸ κυρίως τμῆμα της.¹² Μετὰ τὴ στυγνὴ καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης ἀπὸ τὶς ὀθωμανικὲς δυνάμεις, ἡ ὀργάνωση διασπάστηκε κι ἐνῶ ἓνα μικρὸ τμῆμα της συνέχισε νὰ δρᾷ, προσβλέποντας στὴν αὐτονό-

μηση τῆς Μακεδονίας, τὰ ἡνία τῆς ὀργάνωσης ἀνέλαβαν οὐσιαστικά οἱ φορεῖς τοῦ βουλγαρικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, πού ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ «βουλγαρο-μακεδόνες» (δηλαδή βουλγαρόφωνους κατοίκους τῆς Μακεδονίας) πρόσφυγες στὴ Βουλγαρία (τὸ 1903 οἱ βουλγαρόφωνοι πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Μακεδονία ἀποτελοῦσαν σχεδόν τὸ μισό πληθυσμὸ τῆς Σόφιας, ἐνῶ πολλοὶ εἶχαν ἐξασφαλίσει καίριες θέσεις στὴ βουλγαρικὴ διοίκηση καί τὸ στρατό¹³).

σέ μεγάλο βαθμὸ αὐτονομημένη ἀπὸ τοὺς σχεδιασμούς τῶν «ἐθνικῶν κέντρων», Τ. Κωστόπουλος, «Ὁ ἐμφύλιος Μακεδονικός Ἀγώνας», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 45, Δεκέμβριος 2006, σελ. 405. Βλ. ἀκόμη σελ. 393-404. Τὴν ἴδια ἀποψη θά ὑποστηρίξει στὸ ἄρθρο του ὁ G. Agelopoulos, *Perceptions, construction...*, ὁ.π., σελ. 254-261.

10. Τὸ ὀρθόδοξο οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καί ἡ ἐκκλησιαστικὴ του ἱεραρχία, ἐγγυητές τῆς νομιμοφροσύνης τοῦ ὀρθόδοξου ποιμνίου πρὸς τὸν Σουλτάνο, πέρα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ τους δικαιοδοσία καί τὴν ἰδεολογικὴ χειραγώγηση πού ἀσκούσαν στὴν ὑπερθνικὴ κοινότητα τῶν ὀρθόδοξων χριστιανῶν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀποτελοῦσαν συγχρόνως ὀργανικὸ βραχίονα τῆς ὀθωμανικῆς διοικητικῆς μηχανῆς, μέ ἐκτεταμένους οἰκονομικὲς καί πολιτικὲς λειτουργίες, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ εἰσπραξὴ τακτικῶν φόρων κι ἐκτακτων εἰσφορῶν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, ἐν ἀνάγκη καί μέ τὴ συνδρομὴ καί τὴ «διευκόλυνση» τῶν κατὰ τόπους ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἡ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στὴν ἀποξένωση τῶν ντόπιων ολαυόφωνων πληθυσμῶν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καί στὴν ἀποσιώρησή τους στὴν Ἐξαρχία δέν εἶναι διόλου εὐκαταφρόνητη. Βλ. Παρασκευάς Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο 1705-ἀρχές 20οῦ αἰώνα*, Ἀλεξάνδρεια, 1998, σελ. 165-208, 295-361 καί Σία Ἀναγνωστοπούλου, *Μικρὰ Ἀσία, 19ος αἰ.-1919, Οἱ ἑλληνορθόδοξες κοινότητες*, Ἀπὸ τὸ Μιλλέτ τῶν Ρωμῶν στὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 1998, σελ. 276-289.

11. Γιὰ τὴ συγκρότηση, τὴ δράση, τὶς τάσεις καί τὴν πορεία τῆς ὀργάνωσης βλ. τὸ ἔργο τοῦ Hugh Poulton, *Who are the Macedonians?*, Hurst and Company, London 2000, σελ. 53-59, 80-85.

12. Γράφει ὁ Ἴων Δραγοῦμης στὸν πατέρα του Στέφανο ἀφότου ξεσπᾷ ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἡλιντεν (βλ. πῶς κάτω) φανερὰ ἀπογοητευμένος: «Ἀγαπητέ μπαμπά, ἔχομεν Σλαυκὴν ἐπανάστασιν ἐν Μακεδονία. Τοῦτο ἀρκεῖ ἵνα ἐννοήσῃ ὁ πονῶν καί γινώσκων. Ἄπαντες οἱ ολαυόφωνοι πληθυσμοὶ ἠκολούθησαν τὸ Κομιτάτον, ὀρθόδοξοι καί σχισματικοί, καί οἱ πλείστοι ἐκουσιῶς... Δέν εἶμαι βέβαιος ἂν συμφῆρῃ πλέον ν' ἀντιδρῶμεν εἰς τὸ κίνημα. Οἱ Τοῦρκοι ἀνικανώτατοι, δέν βοηθοῦν ἡμᾶς», βλ. Ἴωνος Δραγοῦμης, *Τὰ τετράδια τοῦ Ἡλιντεν*, ἐπιμ. Γ. Πετοῖβα, Πετοῖβας, Ἀθήνα 2000, σελ. 195.

13. Βλ. H. Poulton, *Who are the Macedonians?*, ὁ.π., σελ. 53 καί D. Dakin, *The Greek struggle in Macedonia*, ἐκδ. Museum of the Macedonian struggle-Institute for Balkan studies, Thessaloniki, 1993, σελ. 48-49. Τὸ βιβλίο τοῦ Dakin προσφέρει μιά ἐκτεταμένη περιγραφή τῶν ἱστορικῶν, διπλωματικῶν καί πολεμικῶν ἐξελίξεων τοῦ Μακεδο-

Οι πολιτικές όμως κι ιδεολογικές βάσεις για τή δημιουργία μιᾶς αυτόνομης μακεδονικῆς ὄντοτητας με κυρίαρχο τὸ σλαβικό στοιχείο εἶχαν τεθεῖ. Ἦδη στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ ἀντίδραση ἀπέναντι στὴν πολιτιστικὴ ἡγεμονία τὴν ὁποία ἐπιδίωκαν νὰ ἐδραιώσουν ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Βουλγαρία στοὺς σλαβόφωνους πληθυσμούς τῆς Μακεδονίας, ὀδήγησε ἕναν περιορισμένο ἀριθμὸ λογίων, ἐνίοτε μετὰ τὴν ἰδιοτελή συμπάρασταση ἢ καὶ ὑποκίνηση τῆς Σερβίας, στὶς πρῶτες ἐκφράσεις μιᾶς ἰδιαίτερης σλαβομακεδονικῆς ταυτότητας, ἀνεξάρτητης τόσο ἀπὸ τὴ βουλγαρικὴ ὅσο κι ἀπὸ τὴ σερβικὴ, καὶ στὴν ἀπόπειρα κωδικοποίησης τῆς σλαβομακεδονικῆς γλώσσας.¹⁴ Τὸ αἶτημα γιὰ μιὰ «ἀνεξάρτητη κι ἐνιαία Μακεδονία», θὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὴ Βαλκανικὴ Κομμουνιστικὴ Ὁμοσπονδία καὶ τὴν Γ' Διεθνή στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου (γεγονός πού εὐνόησαν ἡ ἡγεμονευτικὴ-ἀντιλαϊκὴ πολιτικὴ καὶ οἱ ἀφομοιωτικὲς τακτικὲς τῆς σερβικῆς ἐξουσίας στὸ νέο κράτος τῆς Γιουγκοσλαβίας εἰς βάρους τῶν ἄλλων «συνιστωσῶν»), γιὰ νὰ ἐμπεδωθεῖ στὴ διάρκεια τῆς Γιουγκοσλαβικῆς ἀντίστασης ἐναντίον τοὺς βούλγαρους κατακτητὲς καὶ νὰ ἐκβάλλει τελικὰ στὴν Ὁμοσπονδιακὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας.¹⁵

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Ἑλλάδα, τὸ φοβικό σύνδρομο τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἥλιντεν, ἡ δράση κι ἡ αὐξανόμενη ἐπιρροή τῶν σλαβόφωνων ἀνταρτῶν καὶ τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας καὶ ὁ φόβος ἐπιβολῆς μεταρρυθμίσεων πρὸς ὄφελος τῶν βουλγαρικῶν διεκδικήσεων στὴ Μακεδονία, ὀδήγησαν στὴν ἔξαρση τοῦ ἀντιβουλγαρικοῦ φανατισμοῦ, στὴν ἀνασυγκρότηση τῶν «πατριωτικῶν» ἐταιρειῶν (πού διατελοῦσαν ἐν ὑπνώσει ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ ἤττα τῆς Ἑλλάδας στὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897 τὸν ὁποῖο οἱ ἴδιοι ἀνεύθυντοι παράγοντες εἶχαν οὐσιαστικὰ προκαλέσει), στὴν ὑποδαύλιση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ στὴν ἀσκηση πίεσης στὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις ἀπὸ αὐτόκλητους ὑπερασπιστὲς τῶν ἑλληνικῶν «ἐθνικῶν δικαίων» (πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων κατάγονταν ἀπὸ τὴν Μακεδονία) πρὸς τὴν κατεύθυνση δυναμικῆς δράσης. Τὸ ἔργο τῶν δασκάλων καὶ τῶν φορέων τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ἔσπευσαν νὰ συνδράμουν, μετὰ τὴν συγκατάθεση κι ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων, σώματα ἐνόπλων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Μακεδονία,¹⁶ μετὰ ἐπικεφαλῆς ἀποστρατευμένους γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀξιωματικούς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, συνοριακούς φρουρούς, ἔμπειρους «καλετάνιους» ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴν Μάνη κ.ἄ.¹⁷

Ἡ τρομοκρατικὴ δράση πού ἀνέλαβαν τὰ ἑλληνικά ἀτακτα σώματα στὴ Μακεδονία (σὲ ἀγαστὴ συχνά συνεργασία μετὰ τὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές καὶ τοὺς ὀθωμανοὺς μπεγῆδες¹⁸), ἡ ὁποία στὰ διεθνή ὄμματα καὶ ὡτα προβάλλονταν τεχνηέντως γιὰ προφανεῖς λόγους ὡς αὐ-

θόρητη ἄμυνα τοῦ «Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας»,¹⁹ μπορεῖ νὰ ἀνέκοιπε καὶ νὰ ἀντιστάθιμιε τὴν πρόοδο τῆς ἀντίστοιχης βουλγαρικῆς προπαγάνδας στὴν περιοχὴ, ἀλλὰ ἐξέθεσε κι ἀπομόνωσε διπλωματικὰ τὴ χώρα, ἐνῶ συγχρόνως ἀποξένωσε τοὺς διεκδικούμενους πληθυσμούς δημιουργώντας ἀντιπάθεια πρὸς τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο καὶ τοὺς ἐκπροσώπους του, χωρὶς νὰ κάνει, ἀπ' τὴν ἄλλη, οὔτε βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κατοχύρωσης τῶν ἑλληνικῶν ἐπεκτατικῶν διεκδικήσεων. Οἱ τελευταῖες διασφαλίστηκαν λίγα χρόνια ἀργότερα, κατὰ παράδοξο φαινομενικὰ τρόπο, μετὰ τὴ διπλωματικὴ προσέγγιση Ἑλλάδας-Βουλγαρίας, πού ἐξήγαγε τὸ

νικὸ Ἄγωνα. Ἐντούτοις, ἀπαιτεῖται προσεκτικὴ καὶ κριτικὴ ἀνάγνωση, καθὼς ἡ ἀπροσχημάτιστα μεροληπτικὴ στάση του ὑπὲρ τῶν ἐπίσημων ἑλληνικῶν θέσεων, καθιστᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴ του προσέγγιση ἐπιστημονικὰ ἔωλη.

14. Βλ. H.R. Wilkinson, *Maps and Politics. A review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, 1951, σελ. 148-153 καὶ L.Danforth, *The Macedonian conflict...*, ὅ.π. σελ.61-65.

15. Ἡ περιληπτικὴ ἔκθεση τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν συγκρούσεων καὶ ἀντιπαραθέσεων πού ἀποτελέσαν τὴ μήτρα μέσα στὴν ὁποία κυοφορήθηκε ἡ ἰδιαίτερη σλαβομακεδονικὴ συνείδηση καὶ ταυτότητα, ἐνισχύει τὴ σωστή, κατὰ τὴ γνώμη μου, διαπίστωση τοῦ Ἁγγελου Ἐλεφάντη: «Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση, ἕνα “ἡμεῖς” σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τοὺς ἄλλους, διαμορφώνεται στὴ διάρκεια ἀνταγωνισμῶν καὶ συγκρούσεων μιᾶς κοινότητας πρὸς ἄλλες, συνήθως μιᾶς καταπιεσμένης κοινότητας ἀπὸ μιὰ ἄλλη κυρίαρχη. Ἐκπηγάει μέσα ἀπὸ τὰ συστήματα καὶ τὶς διαδικασίες ἄμυνας τοῦ καταπιεσμένου. Εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῆς διαφορικότητος ὡς πρὸς τὸν καταπιεστὴ πού τοῦ ἀφαιρεῖ κατ' ἀρχὴν τὴ νομὴ, τὴν κυριαρχία καὶ τὴν ἐλεύθερη διαχείριση τοῦ ἐδάφους». Βλ. Ὁ Ἰανός τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ ἡ ἑλληνικὴ βαλκανικὴ πολιτικὴ, Ἁγγελος Ἐλεφάντης, «Μακεδονικό: Ἀπὸ τὴν ἐθνικιστικὴ ἔξαρση στὸ περιθώριο», Ὁ Πολίτης, 1993, σελ.44.

16. «Τοῦ σχοινοῦ καὶ τοῦ παλουκιοῦ» κι «ἀγαθουργοὺς κακοῦργους» τοὺς ὀνομάζει ὁ Ἴων Δραγοῦμης σὲ ἰδιωτικὲς του ἐπιστολές. Βλ. Γ. Πετσιᾶς, ὅ.π. σελ. 155, 401, 403.

17. Γιὰ τὴ σύσταση τῶν σωμάτων τῆς ἑλληνικῆς παράταξης στὴ διάρκεια τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα βλ. John S. Koliopoulos, *Brigands with a cause, Brigandage and Irredentism. in Modern Greece, 1821-1912*, Clarendon Press, Oxford, 1987, σελ. 215-236.

18. Βλ. Σ. Καραβάς, *Τὸ παραμῦθι τῆς Πηγελοῦτης Δέλτα...*, ὅ.π. 221-224, 257-267.

19. Ἡ ἀναντιστοιχία αὐτῆς τῆς παραδοχῆς μετὰ τὴν πραγματικότητα ἀποκαλύπτεται γλαφυρὰ ἀπὸ τὰ λόγια ἐνός ἐκ τῶν κυριότερων πρωταγωνιστῶν τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα, τοῦ ἑλληνα ἀξιωματικοῦ Κ. Μαζαράκη. Ἀναφέρει, λοιπόν, ὁ τελευταῖος στὰ ἀπομνημονεῖματά του: «οἱ Βούλγαροι ἐκρυπτον τὰ ὄπλα καὶ ἐμπαινον εἰς τὰ χωριά των. Ἡμεῖς μόνον τὰ δάση εἶχομεν καταφύγιον», βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Ὁ ἐμφύλιος Μακεδονικὸς ἀγῶνας», *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 45, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα, Δεκέμβριος 2006, σελ. 404.

έλληνικό βασίλειο από την απομόνωση, και με τους νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους, που έφερε εις πέρας ο τακτικός κι αναβαθμισμένος στρατός της Ελλάδας.

Πράγματι την τύχη της Μακεδονίας δέν έκριναν ούτε τό θεώρημα τών έθνικοτήτων ή τών έθνογραφικών δεδομένων, ούτε τά δήθεν απαραίτητα ιστορικά δίκαϊα, που άντλοΰσαν από τή μυθολογημένη απεικόνιση και προβολή στο παρόν, μιάς φαντασιακής Μακεδονίας του παρελθόντος. Όπωςδήποτε δέν τήν έκρινε ή έθνική «σταυροφορία» τών κατσαπλιάδων μισοφόρων, μαθημένων εξάλλου σέ πρακτικές ατιμώρητης άρπαγής, δήωσης και έκφοβιαμοΰ, και τών μεγαλοϊδεατών ήγητόρων τους,²⁰ που κοσμοΰν τό πάνθεον τών έθνικών μας ήρώων. Τήν τύχη της Μακεδονίας, έκρινε τελικά ο «ένοπλος προφήτης» του «Μακιαβέλη» (επαληθεύοντας τήν εκτίμηση και προτροπή του Δραγούμη), που έμφανίστηκε τόν δωδέκατο χρόνο (1912) στη Μακεδονία, αντιπαραθέτοντας τούς σύγχρονους έθνικούς στρατούς τών βαλκανικών κρατών και της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ειρήσθω έν παρόδω, ο ίδιος ο Δραγούμης εναντιώθηκε στην πολιτική του Βενιζέλου και στην προσφυγή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό τών βαλκάνιων συμμάχων της, έχοντας ήδη ένστερνιστεί τήν αντίληψη (γνωστής και ως έλληνοθωμανικό ιδεώδες) της ειρηνικής πραγμάτωσης της Μεγάλης Ίδεας, στο πλαίσιο της έδαφικής άκεραιότητας μιάς μεταρρυθμισμένης και εϋνομούμενης Όθωμανικής Αυτοκρατορίας.²¹

Παρομοίως, ή έλληνική ταυτότητα τών κατοίκων της έλληνικής Μακεδονίας διασφαλίστηκε με τίς άνταλλαγές πληθυσμών, που ακολούθησαν τή λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας, Τουρκίας και με τό τεράστιο κύμα προσφύγων, που προκάλεσε τό κύκνειο άσμα της έλληνικής Μεγάλης Ίδεας στη Μικρά Ασία. Η σλαβομακεδονική μειονότητα (160.000-200.000 περίπου σύμφωνα με άνεπίσημη και άπόρρητη στατιστική που διενήργησε ή Γενική Διοίκηση Μακεδονίας στις άρχές του 1925 και έπιβεβαιώνουν άρκετά άκόμη στοιχεία²²), ή όποια απέμεινε διασκορπισμένη στο βορειοδυτικό κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, τμήμα της έλληνικής Μακεδονίας, δοκίμασε τήν έφευρετικότητα τών μηχανισμών άφομοίωσης του έλληνικού κράτους και τόν παραλογισμό, τήν άνθεκτικότητα και τήν αδιαλλαξία τών έθνικών μύθων, που συνεχίζουν να έπισκιαζουν τόσο τήν ιστορική μας αυτογνωσία όσο και τόν σεβασμό στην έθνική ιδιοπροσωπία και τήν ιστορία τών γειτονικών μας λαών, έντός κι εκτός συνόρων.²³

Η έθνική μυθολογία σχετικά με τή διαχρονική ελληνικότητα της «Μακεδονίας» και τών συμβόλων της, έδραιώθηκε οϋσιαστικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα από τό ιδεολογηματικό φιλοσοφικο-ιστορικό σχήμα

της τρισχιλιετούς συνέχειας του έλληνικού έθνους και του έλληνικού πολιτισμοΰ, στο όποιο θεμελιώθηκε ή θεωρία τών Ζαμπέλιου-Παπαρηγόπουλου, διαμορφώνοντας κατά τά λόγια του Δημαρά μιά «έθνική έθιμοφροσύνη».²⁴ Έως τίς άρχές της δεκαετίας του 1840, τό κυρίαρχο παράδειγμα της έλληνικής ιδεολογίας, τό όποιο απηχούσε σαφώς τίς αντίληψεις τών φορέων του έλληνικού Διαφωτισμοΰ, ήθελε τήν Ελλάδα να άποτελεί κληρονόμο και διάδοχο, με όχημα κι έμπνευστή τή Δύση, του κόσμου της κλασικής άρχαιότητας. Τό διάστημα που μεσολάβησε από τότε έως τήν Έπανάσταση του '21, άποτελούσε τήν μαύρη τρούπα της ιστορίας, ένα συνεχές σκοταδιισμό και βαρβαρότητας, χάσμα άγεφύρωτο. Παρομοίως, οι έως τότε κρατούσες άπόψεις περί άρχαίας Μακεδονίας, δυναστείας του Φιλίππου, και μεγάλου Αλεξάνδρου, συμπυκνώνονται χαρακτηριστικά στα λόγια του Ίάκωβου Ρίξου Νερουλού, προέδρου της νεοσύστατης αρχαιολογικής εταιρείας. Γράφει λοιπόν ο Νερουλός περί τά μέσα του 19ου αιώνα αναφερόμενος στην μάχη της Χαϊρώνειας (338 π.Χ., άνάμεσα στο Μακεδονικό Βασίλειο και τή συμμαχία άρχαίων έλληνικών πόλεων-κρατών): «ο Φίλιππος έπραξεν άλλο της νίκης εκείνης όλεθριώτερον, εγέννησε τόν Αλέξανδρον».²⁵

Τό χάσμα ήρθαν να γεφυρώσουν οι προαναφερθέντες ιστορικοί, πλάθοντας μιά άναδρομική έρμηνεία του προεθνικού παρελθόντος με όρους σύγχρονους και έθνικούς, βασισμένοι στα διανοητικά εργαλεία της έποχής τους αλλά και στις ιδεολογικές και πολιτικές μέριμνες που επέβαλλαν, από τή μιά ή έμπέδωση της έλληνικής έθνικής ταυτότητας στο νεοπαγές ελληνικό

20. Γράφει ο Ίων Δραγούμης σέ άρθρο του με τίτλο «Ψυχορραγία της Μεγάλης Ίδεας» που δημοσιεύεται στο Νέον Άστυ στις 19 Όκτώβρη 1904: «Δέν είμαι φιλόανθρωπος δέν λυποΰμαι τούς φονευομένους Μακεδόνας. Λυποΰμαι τήν ψυχορραγία της ιδέας».

21. Αυτό βέβαια δέν τόν έμπόδισε από τό να συμμετάσχει στον πόλεμο, άποδεχόμενος τό τετελεσμένο γεγονός, και να άσκήσει μάλιστα κριτική στις στρατηγικές πολεμικές προτεραιότητες της κυβέρνησης εις βάρος της επέκτασης στη δυτική Μακεδονία (Μοναστήρι).

22. Βλ. Τ. Κωστόπουλος, Η άπαγορευμένη γλώσσα..., ό.π., σελ. 29-33 και Ίάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930), ο πόλεμος τών στατιστικών, ΚΕΜΟ, Κριτική, Αθήνα, 2003, σελ. 236-242.

23. Βλ. τήν εξαιρετική και ένδελεχώς τεκμηριωμένη μελέτη του Τ. Κωστόπουλου, 2002, ό.π., Η άπαγορευμένη γλώσσα..., passim.

24. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, έκδ. Έρμής, Αθήνα, 2002 σελ. 391-410. Βλ. άκόμη Νίκος Β. Ροτζάκος, Έθναφύπνιση και Έθνογένεση. Όρωφικά και Έλληνική Ιστοριογραφία, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σελ. 97-120.

25. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, Έλληνικός Ρωμαντισμός, έκδ. Έρμής, Αθήνα, 1994, σελ. 339.

βασίλειο, και απ' την άλλη η ανάγκη ιδεολογικής νομιμοποίησης της Μεγάλης Ίδεας (του αίτηματος της πολιτικής ενότητας του «Ελληνισμού») και της «άλυτρωτικής» επέκτασης προς ένα βορράν εν πολλοίς αλόφωνο και έχθρικό. Η ενότητα στο χρόνο έγινε προϋπόθεση κι αναγκαίο παρακολούθημα της ενότητας στο χώρο. Στην έρμηνεία αυτή, η ιδεολογηματική κατασκευή της διαρκούς κι αδιάσπαστης ελληνικής συνέχειας της Μακεδονίας στηρίχτηκε αναπόφευκτα στην αποσιώπηση της γεωγραφικής, εθνογραφικής, ιστορικής και πολιτικής της ασυνέχειας.

Έτσι, η κομβική για τό σχήμα αυτό έννοια του «ελληνισμού»²⁶ και της αφομοιωτικής και έκπολιτιστικής του, υποτίθεται, λειτουργίας στο χώρο και τό χρόνο, εξυπηρετούσε, ανάμεσα σε άλλα, δύο βασικές επιδιώξεις. Αφενός υποβάθμιζε και συγκάλυπτε την πολιτισμική κι εθνολογική ανομοιογένεια (όρα Φαλλμεράιερ), τά ιδεολογικά χάσματα και τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές ασυνέχειες ανάμεσα στους κλασικούς, τους ελληνιστικούς, τους ρωμαϊκούς και τους μέσους χρόνους, αλλά και μέσα στο πλαίσιο κάθε μεμονωμένης ιστορικής περιόδου αφετέρου υπέβαλε τό αίτημα νά αναγνωριστεί τό «μονοπώλιο» της ελληνικής εκπαίδευσης, την οποία παρείχαν στους ορθόδοξους πληθυσμούς τά σχολεία της οθωμανικής Μακεδονίας, ως τεκμήριο της ελληνικότητας των αλλόφωνων πληθυσμών και συνεκδοχικά των κατοικούμενων υπ' αυτών εδαφών, απαραίτητο νομιμοποιητικό επίχρισμα της «Μεγάλης ήμων Ίδεας». Οι «άλυτρωτικές» κι επεκτατικές διεκδικήσεις του ελληνικού εθνικισμού και τά διακυβεύματα πού αυτές αναδείκνυαν σε συνάρτηση μέ τό εθνολογικό και πολιτικό έλλειμμα των ελληνικών βλέψεων στή Μακεδονία και μέ την εκάστοτε πολιτική συγκυρία, υπαγόρευαν την επιλεκτική, επικαθορισμένη κι εργαλειώδη προμολόγηση των διαθέσιμων κριτηρίων της ελληνικής ταυτότητας, και των αντίστοιχων δικαιωτικών επιχειρημάτων (γλώσσα, θρησκεία, συνείδηση, ιστορικά δίκαια, φυσικά σύνορα, πολιτισμική ανωτερότητα και οικονομική υπεροχή, κ.ο.κ.).²⁷ Τό δεδομένο της κοινής ορθόδοξης πίστης (πού είχε πρώτα συγχωνευτεί μέ την έννοια του «ελληνισμού») μέ τους πληθυσμούς πού είχαν παραμείνει πιστοί στό Πατριαρχείο, και η επίκληση των ελληνικών ιστορικών δικαίων και του ελληνικού φρονήματος των ολαδόφωνων κατοίκων της Μακεδονίας, τό όποιο υποτίθεται πώς αποδεικνύονταν από την υπεροχή των ελληνικών σχολείων και εκκλησιών, αποτέλεσαν έτσι στό τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα τά κύρια νομιμοποιητικά επιχειρήματα και την ιδεολογική εμπροσθοφυλακή του ελληνικού μεγαλοϊδεατικού οράματος.²⁸

Η Μεγάλη Ίδέα ένταφιάστηκε στην Λωζάνη στις 24 Ιουλίου 1924 μαζί μέ τά δεινά πού είχε συσσωρεύσει (πόλεμοι, λεηλασίες, αλυτρωτισμοί, μισαλλοδοξία, βίαιες αποικιακές εκστρατείες, προσφυγιά, ταπεινώσεις, χρεοκοπίες και χρεή επί χρεών ή εξυπηρέτηση των ό-

ποιών καθήλωσε καθοριστικά την οικονομική ανάπτυξη και τό θεσμικό έκσυγχρονισμό της χώρας). Η συγκέντρωση των ελληνικών πληθυσμών της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας, (πληθυσμών δηλαδή, πού είτε είχαν, είτε υποχρεώθηκαν νά αποκτήσουν, ελληνική συνείδηση), στά σύνορα ενός ανεξάρτητου και σχεδόν όμοιογενούς «εθνικά» κράτους, έκλεισε όριστικά τό καπάκι στό φέρετρό της. Μαζί ένταφιάστηκε σταδιακά και ό πόλεμος ως έναλλακτικό και ίσοδύναμο της διπλωματίας μέσο στην άσκηση της έξωτερικής πολιτικής. Εύτυχώς μόνο στόν άκόμη περιθωριακό, πολιτικά και κοινωνικά, χώρο της άκρας δεξιάς, των νοσταλγών του φασισμού παντός είδους, των πατριδοκάπηλων, άνευθύνων και μισαλλόδοξων δημαγωγών άνανδρών τό φάντασμα τους ως άναχρονιστικό άπολίθωμα του παρελθόντος, ένα παρελθόν πού έχει άποκηρύξει διά παντός ή συντριπτική πλειοψηφία των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων του τόπου.

Όσο άρκετοί από τους εθνικούς μύθους πού συνυφάνθηκαν ποικιλοτρόπως στό παρελθόν μέ την ιστορική και πολιτική διαδρομή της Μεγάλης Ίδεας, φαίνεται νά είναι πιά άνθεκτικοί στό χρόνο και μέ άρκετά εύρύτερες προσβάσεις στην πολιτεία και την κοινωνία, παρά τό γεγονός της τεκμηριωμένης και όμόφωνης καταδίκης τους από τή σύγχρονη ιστορική έρευνα.²⁹ Πέρα από την άδράνεια και την άγκύλωση πού

26. Για μία «γενεαλογική», ιστορική προσέγγιση της έννοιας του ελληνισμού και τά κοινωνικοπολιτικά διακυβεύματα πού άρθρώθηκαν γύρω απ' αυτή, βλ. Ν. Σιγάλας, «Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τά Ιστορικά*, τ. 34, Μέλισσα, Αθήνα, Ιούnius 2001, σελ. 3-70.

27. Βλ. Σ. Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες...», ό.π., σελ. 109, 111.

28. Βλ. Σ. Βούρη, ό.π., 1992, σελ. 47-69 και 1999, ό.π. σελ. 44-50, και *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1900-1922. Οι άπαρχές*, Έλλησ Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι έχθροι τους. Η κατάσταση του έθνους στις άρχές του είκοστού αιώνα», έκδ. Βιβλιόγραμμα, σελ. 11-35.

29. Όσον άφορά στόν εθνικό μύθο της «ήρωικής», «εύγενούς» και «εφάμιλλης του '21», «πατριωτικής έποποιίας» των Έλλήνων Μακεδονομάχων, βλέπε την πρωτότυπη μελέτη του Σ. Καράβα, *Τό παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα...*, ό.π. passim, όπου προσεγγίζεται κριτικά, μέ σαφήνεια και τεκμηριωτική επάρκεια ή καθοριστική συμβολή του μυθιστορήματος της Δέλτα, «Τα μυστικά του Βάλτου», στην συγκρότηση, εκλαίκευση και εμπέδωση του έν λόγω μύθου. Αφού αρχικά ό συγγραφέας εξετάσει τους «διωματικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς», τά κίνητρα και τις προθέσεις, καθώς και τις πρώτες ύλες στις όποιες βασίστηκε ή «λογοτεχνική» παραγωγή της Δέλτα και καταδείξει, ξεδιπλώνοντας έπεξηγηματικά τό νήμα της πλοκής, τά στερεότυπα και τά νοητικά σχήματα της αφήγησης, θά άποδομήσει την τεχνολογία δικαίωσης κι εξιδανίκευσης (κοινάς προπαγάνδα), την όποία σκόπιμα και συνειδητά έ-

χαρακτηρίζει τά ιδεολογικά φαινόμενα έν γένει, ιδίως όταν αυτά έχουν γαλουχηθεί «συλλογικές συνειδήσεις» γενεές επί γενεών, θά ήθελα νά έπιστημάνω όρισμένες άκόμη πιθανές έρμηνείες αυτού του φαινομένου, έστιάζοντας κυρίως στις λειτουργίες τίς όποτες φαίνεται νά έπιτελεί. Καταρχήν νά ειπωθεί ότι κοινό γνώρισμα τών έθνικών μύθων και τής έθνικιστικής ιδεολογίας πού τούς διατυπώνει, άποτελεί ή μεταφυσική σχεδόν αντίληψη του έθνους ως μιάς αναλλοίωτης, ενιαίας και άδιαφοροποίητης στό χώρο και τό χρόνο ουσίας, ως πρωτογενούς και φυσικής πραγματικότητας, ανεξάρτητης από τίς ιστορικές συνθήκες, τίς κοινωνικές αντιθέσεις και τή συνείδηση τών μελών του, ως ιερής, τέλος, και υπέρτατης πηγής άφοσίωσης. Ό «ουσιακρατικός» αυτός όρισμός του έθνους έχει οδηγήσει πολλούς μελετητές νά περιγράψουν τή σύγχρονη πολιτική ιδεολογία του έθνικισμού μέ τούς όρους «κοσμική θρησκεία», «πολιτική θρησκεία» ή «θρησκεία τής νεωτερικότητας». Φυσικά αυτός ό παραλληλισμός δέν έχει κυριολεκτική, αλλά μεταφορική αξία.³⁰ Ό έθνικισμός, όπως και ή θρησκεία, έχει τά σύμβολά του (π.χ. ήλιος τής Βεργίνας, Άγία Σοφία), τούς ήρωες (Μέγας Άλέξανδρος) και μάρτυρές του (κλέφτες και άρματωλοί, «σταυραετοί» και «Μακεδονομάχοι»), τίς τελετουργικές του παρελάσεις-λιτανείες (ταυτότητες, Μακεδονικό), τούς ιερείς και πρωθιερείς του (οί κάθε λογής αυτόκλητοι πολεμοκάπηλοι-έθναμύντορες), κ.ο.κ. Κυρίως όμως έπιτελεί τίς άκόλουθες λειτουργίες, πού βοηθούν, κατά τή γνώμη μου, νά έρμηνεύσουμε τήν ευρεία του άπήχηση.

Ό έθνικισμός, καταρχήν, προσφέρει ένα άπλουστευτικό κι εύληπτο όσο κι άνιστόρητο σχήμα άναδρομικής έρμηνείας του παρελθόντος και έξήγησης του παρόντος, μέ βασικό έργαλείο τήν άφηρημένη και ύποστασιοποιημένη κατηγορία του έθνους και τών «έχθρων» του. Τό έθνος λοιπόν, σύμφωνα μέ τήν έθνικιστική ιδεολογία,³¹ όντολογικός φορέας μιάς λαμπρής άποστολής, κατόρθωσε στή διάρκεια τής συνεχούς τρισχιλιετούς ιστορίας του, νά έπιδιώσει, αντιμετωπίζοντας, μέ τήν ύπεροχή του «έλληνο-χριστιανικού πολιτισμού» του και τό άπαράμιλλό του δαιμόνιο, πανίσχυρους έχθρους, νά δραπετεύσει από διαβόλους και τριβόλους, νά αίχμαλωτιστεί και νά αναγεννηθεί, όπως ό φοίνικας μέσα από τίς στάχτες του, χάρη στά διαρκώς ανανεύμενα άποθέματα τών δυνάμεών του, προκειμένου νά έκπληρώσει τό «ιστορικό του πεπρωμένο». Ός σύγχρονοι έχθροί του έθνους και τών δραμάτων πού έμπνέουν τόν ιστορικό του «προορισμό», καταγγέλλονται, από τή μανιχαϊστική λογική του έθνικισμού, οί πάσης φύσεως φορείς τής φασματικής παγκοσμιοποίησης, πού μέ όχημα άλλοτε τά γειτονικά κράτη (οί έξίσου ύποστασιοποιημένοι και δαιμονοποιημένοι προαιώνιοι έχθροί του έλληνισμού), άλλοτε τούς μετανά-

στες κι άλλοτε τούς έγχώριους πράκτορες, έξυφαίνουν έναντίον του άνάδελφου έθνους «άσύμμετρες άπειλές».

Η έρμηνεία αυτή βρίσκει εύφορο έδαφος στις δομικές ανεπάρκειες και διαστρεβλώσεις τής έλληνικής εκπαίδευσης, στον πολιτικό άνορθολογισμό και στήν παραιοτική λειτουργία άναχρονιστικών θεσμών στό πλαίσιο του πολιτικού μας συστήματος (ποιόν αιώνα πρέπει νά περιμένουμε για νά άποκτήσουμε πραγματικά ανεξίτηλο και πλήρως έκκοσμηκευμένο κράτος;). Οί κοινόι τόποι τής ιστορικής έπιστήμης είναι καταδικασμένοι νά παραμείνουν έγκλωβισμένοι στά στενά όρια τής έπιστημονικής κοινότητας, όσο οί «υπεύθυνες» κυβερνήσεις τής χώρας έπιτρέπουν, χάρην μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων και μεγάλων φυσικά συμφερόντων, τό περιεχόμενο τής σχολικής εκπαίδευσης νά υπαγορεύεται ή νά έλέγχεται από θεσμούς άναρμόδιους, από ύπερπατριωτικά lobby (ιδαιλόγους του «πατριωτισμού» τής 4ης Αυγούστου και τής 21ης Άπριλίου και ρασοφόρους) από φορείς, τέλος, τών πίο συντηρητικών, μισαλλόδοξων, καιροσκοπικών και σκοταδιστικών στοιχείων πού έχει νά επιδείξει ή έλληνική κοινωνία.

Οί ευθύνης τών πολιτικών δυνάμεων και ιδιαίτερα τής άριστερας είναι σοβαρές. Όσοι, μέ δημαγωγική ύστεροβουλία, έγκαλούν τήν κυβέρνηση (ή όποια ακολουθήσε βέβαια μέ συνέπεια τήν ίδια ακριβώς τακτική στό ρόλο τής αντιπολίτευσης) για έθνική μειοδοσία σε θέματα τής έλληνικής έξωτερικής πολιτικής (Κυπριακό, Δημοκρατία τής Μακεδονίας, ευρωπαϊκή ένταξη τής Τουρκίας), άλείφουν μέ βούτυρο τό ψωμί τής άκροδεξιάς, βοηθούν νά έκκολαφθεί τό αυγό του φιδιού και για νά κλείσω τό πίκ-νίκ μεταφορών, ρίχνουν λάδι στή μηχανή του έθνικισμού μηχανή πού, μέ γνώμονα τήν έθνικοφροσύνη, άποσύρει βιβλία, ύπονομεύει επικίνδυνα τήν έλευθερία τής έρευνας και τή δεοντολογία του έπιστημονικού διαλόγου, άναγορεύει τό μίσος, τή βία και τήν ξενοφοβία σε κώδικα παραπολιτικής

φαρμόζει ή συγγραφέας, στηριγμένη στό «τρίπτυχο: άποσιώπηση-παραποίηση-κάθαρση», προκειμένου νά έξασφαλίσει τήν ύστεροφημία του Μακεδονικού Άγώνα του άγώνα, πού, αντιστεκόμενος στήν κατάταξη του σε κάποια από τίς γνωστές στήν εποχή του μορφές πολέμου και στερούμενος, άκόμα και τότε, τής παραμικρής διπλωματικής, πολιτικής και ήθικης νομιμότητας, θά περιγραφεί πολύ εύστοχα από τόν Καραάβα ως «μή πόλεμος». Σε ένα τελευταίο έπίπεδο, ό συγγραφέας θά έντοπίσει τούς λόγους τής πανηγυρικής καταξίωσης και τής καθολικής άπήχησης του βιβλίου, στις ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες οί όποιες καθόρισαν τή «μετεμφυλιακή Ελλάδα τής έθνικοφροσύνης και τής μισαλλοδοξίας».

30. Βλ. Π. Λέκκας, *Η Έθνικιστική Ίδεολογία. Πέντε ύποθέσεις έργασίας στήν ιστορική κοινωνιολογία*, έκδ. Κατάρτι, Άθήνα, 1996, σελ. 212.

31. Σχετικά μέ τήν ιδεολογία του έθνικισμού βλ. Π. Λέκκας, ό.π., passim.

όρθοφροσύνης (όσο πονηρά κι αν φόρεσε τόν μανδύα του κοινοβουλευτισμού και της «μεγάλης πολιτικής», ή άκρα δεξιά αδυνατεί να κρύψει τό νεοφασιστικό της ύφος και ήθος) και ύποσκάπτει βαθειά τά θεμέλια της ειρήνης και της δημοκρατίας.

Πάνω άπ' όλα όμως, ό έθνικισμός συγκροτεί μιά άπό τίς κυρίαρχες συλλογικές ταυτότητες της σύγχρονης εποχής. Η ταυτότητα αυτή σφυρηλατεί τούς δεσμούς μιάς ιδεατής όμοιογενούς κοινότητας και συγκαλύπτει τίς άνισότητες, τά συγκρουόμενα συμφέροντα και τήν ταξική διαφοροποίηση στό πλαίσιο του πραγματικού έθνους, δημιουργώντας τήν ψευδή αίσθηση της συλλογικής άφέλειας τών μελών του. Έπιπλέον, οι ύποχρεώσεις πού έπιβάλλει στό μέλη του, έν καιρώ ειρήνης, είναι χαλαρές έως άνύπαρκτες, καθώς οι συλλογικές στρατεύσεις στίς όποιες προσκαλεί είναι έξισου έφήμερες μέ τούς ύποτιθέμενους κινδύνους πού άπειλούν τό έθνος, ένώ οι δεσμεύσεις του άφορούν κυρίως στό παρελθόν και στή μυθική συντήρηση τών «ζωτικών του μύθων». Γι' αυτό άλλωστε βρίσκεται σέ άγαστή σύμπνοια μέ τά σύγχρονα πρότυπα ζωής του καταναλωτικού άτομικισμού και του έπιτρεπτικού εύδαιμονισμού.³² Η περιθωριοποίηση της πολιτικής και ή άπαξίωση της κοινωνικά και πολιτικά προσδιορισμένης συλλογικής στρατεύσης δέν μπορεί παρά νά εύνοεί και τά δύο. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται γιά τίς τάξεις εκείνες, πού βρίσκονται στόν πάτο της κοινωνικής πυραμίδας ή συμπίεζονται συνεχώς προς τά εκεί.

Τό αίσθημα της ένταξης στό «αίώνιο», «περιούσιο» και «ύπερούσιο» έλληνικό «έθνος» άναπληρώνει τό αίσθημα ύστέρησης και άποκλεισμού του παρόντος, ιδίως στίς κατηγορίες εκείνες, πού πλήττονται ιδιαίτερα άπό τήν πολιτική διαχείριση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού στή χώρα μας. Τά τεράστια κοινωνικά προβλήματα, ή άνεργία, ή άνασφάλεια, ή άπουσία προοπτικών, φαινόμενα ιδιαίτερα όξυμμένα στήν ελληνική Μακεδονία, στρέφουν τούς πολίτες στήν ύποκατάσταση της άξιοπρέπειας, τήν όποία τούς άρνεϊται πεισματικά ή πραγματικότητα του καπιταλισμού, μέ τήν πλασματική και φαντασιακή άνωτερότητα, πού άντλούν άπό τό αίσθημα της συμμετοχής στήν ιδεατή και ένδοξη κοινότητα του παρελθόντος. Η άνάγκη γίνεται φιλοτιμία και ή ύστέρηση βαφτίζεται έθνική ιδιαιτερότητα ή αντίσταση στόν πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό ήγεμονισμό (έλ. παγκοσμιοποίηση) της Δύσης (τελευταίοι στήν Ε.Ε. σέ όλους τούς κοινωνικούς και οικολογικούς δείκτες, πρωταθλητές στήν ξενοφοβία, τό ρατσισμό και τό συντηρητισμό, παρά λίγο και στό μπάσκετ).

Η περιχαράκωση σέ μιά κατασκευασμένη και άυλη παράδοση, και ή παλινδρόμηση στήν ιδεατή και στεγανή ασφάλεια του παρελθόντος και τών χαμένων έθνικών μεγαλείων, άποτελεί σύμπτωμα της άνάγκης άπόδρασης άπό τήν ύλική ένδεια και τήν πραγματική δυσφορία του παρόντος. Ιδίως μάλιστα όταν τό αίσθη-

μα του έγκλωβισμού αδυνατεί νά βρει διέξοδο σέ μιά πρακτική και πολιτική διεκδίκηση, καθώς ή πολιτική φαίνεται έξισου έγκλωβισμένη στό γρανάζια του δικομματισμού, του λαϊκισμού, του πελατειακού συστήματος κ.ο.κ. Έτσι, μέ τή συμβολή τών πολιτικών ταγών και τών μιντιακών τους «προαγωγών», πού συγκαλύπτουν τό κοινωνικό πρόβλημα και τίς πραγματικές του αιτίες, ή άπειλή γίνεται «πολιτισμική» και φαίνεται νά άπορρέει άπό τούς ξένους κι εγχώριους πράκτορες είτε της παγκοσμιοποίησης ή, κατ' άλλους, του ήμπεριαλισμού. Τό ένεργό συγκινησιακό φορτίο της κοινωνικής δυσαρέσκειας διολισθαίνει στό ρατσισμό,³³ τήν ξενοφοβία, τό σωθινισμό, και στρέφεται έναντίον του έκάστοτε Άλλου, πού άναγορεύεται σέ έχθρό του έθνους, άπαιτώντας άπό τό τελευταίο μιά διαρκή «πολεμική» έργήγορη (κάνοντας τό έκάστοτε στρατιωτικό-βιομηχανικό κατεστημένο και τούς μεσάζοντες του νά τρίβουν μέ ικανοποίηση τά χέρια τους, εις βάρος έννοείται του φορολογούμενου πολίτη).

Φυσικά ή νεοσύστατη Δημοκρατία της Μακεδονίας, ένα κράτος μικρό, άνίσχυρο, μέ εύθραυστες έσωτερικές ισορροπίες, πού συνορεύουν και συμψύρονται μέ ένα έκρυθμο κι έπισφαλές βαλκανικό περιβάλλον (έλ. Κόσοσοδο), κράτος έξαρτημένο έως ένα βαθμό άπό τίς οικονομικές συναλλαγές μέ τήν Ελλάδα, δέν μπορεί μέ κανέναν τρόπο νά άπειλήσει τή χώρα μας. Ό δημαγωγικός κι άνέξοδος παλικάρισμός και ό έθνικός τσαμπουκάς του νετο (πού εκδηλώνεται άπό θέση ισχύος) τό γνωρίζει καλά αυτό. Η άπειλή στρέφεται μόνο ένάντια στόν παρηγορητικό κι άναχρονιστικό μύθο του ελληνικού μονοπωλίου πάνω στό όνομα και τήν ιστορία της Μακεδονίας: μύθος όμως πού φαίνεται νά περιθάλλει προνομιακά τήν πολιτικά άνέστια και άνέκφραστη πληγωμένη άξιοπρέπεια και τούς εύσεβείς πόθους τών καταπιεζόμενων κοινωνικά στρωμάτων, συσκοτίζοντας συγχρόνως τίς πραγματικές ρίζες της πληγής («Είμαστε πληβείοι, αλλά είμαστε Ρωμαίοι», ύπενθυμίζει ό Φρόνυτ).

32. Βλ. τό κείμενο του Ν. Σεβαστάκη, «Ο ρηχός κοσμοπολιτισμός και τά συντρίμια της πολιτικής», «Ένθέματα» της κυριακάτικης Αύγης, 25/5/2007.

33. Ο ρατσισμός, άς μήν ξεχνάμε, παρέχει, έκτός τών άλλων, ιδεολογικό άλλοθι και κοινωνική άσυλία στήν άπάνθρωπη εκμετάλλευση τών μεταναστών κι εποχιακών εργατών —των σύγχρονων «σκλάβων» ή όποία έξασφαλίζει τήν «έπιδίωση» χιλιάδων χρωμένων μικρομεσαίων επιχειρήσεων, κι όχι μόνον, στή χώρα μας, φέρνοντας τήν άποικιοκρατική λογική στό σπίτι μας. Βλ. τή συγκλονιστική μαρτυρία της Μόνικας Καρμπόφσκα, «Συνθήκες δουλεμπορίου πίσω άπό τήν τουριστική βιτρίνα. Οι σκλάβοι του Αιγαίου», «Ιός» της κυριακάτικης Έλευθεροτυπίας, 07/10/07.

Ἐμεῖς, ὡς Ἀριστερά καί δὴ ἀνανεωτική, ἔχουμε χρέος νά ἀποσπάσουμε τὰ περιθωριοποιημένα στρώματα καί τούς ἀναξιοπαθοῦντες, τόσο τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὅσο καί τῆς γειτονικῆς Μακεδονίας (καθότι ὁ ἔθνικισμός γεννᾷ ἔθνικισμό), ἀπό τή θωπευτική καί παραμυθητική ἀγκαλιά τοῦ ἔθνικισμοῦ, καί νά θέσουμε τήν πολιτική καί τήν ἱστορία στή θέση τοῦ ὑποστασιοποιημένου-ἱεροποιημένου ἔθνους, φωτίζοντας τίς πραγματικές «αἰτίες πού μᾶς ἀφήνουνε λειψούς». Ὀφείλουμε νά ξεκαθαρίσουμε ὅτι ἡ κοινωνική ἀπειλή δέν βρίσκεται στήν παγκοσμιοποίηση αὐτήν καθ' ἑαυτήν, ἀλλά στόν καπιταλισμό καί τούς δομικούς καί συστημικούς του μηχανισμούς ἐκμετάλλευσης, πού δέν πλήττουν ἔθνη, ἀλλά συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα. Δέν καταστρέφουν ἔθνικες γαίεσ, ἀλλά τήν παγκόσμια φυσική κληρονομιά.

Ἡ παγκοσμιοποίηση ἀποτελεῖ τό πλαίσιο λειτουργίας τῶν σύγχρονων καπιταλιστικῶν σχέσεων, ἓνα πλαίσιο, πού ἐνισχύει τήν εὐελιξία, τήν κινητικότητα καί τήν ἀδιαφάνεια τοῦ συστήματος, πού προφανῶς δυσκολεύει τὰ πράγματα καί ἐπιτάσσει ἀυξημένες προσπάθειες καί διευρυνένους ἀγῶνες καί συνεργασίες. Ἐνα πλαίσιο, πού πρέπει νά ὑπενθυμίζει διαρκῶς στήν Ἀριστερά τίς διεθνιστικές τῆς ἀξίες, τήν ἀναγκαιότητα ὑπέρβασης τῶν ἔθνικῶν τῆς συνόρων, μέ ἄλλα λόγια τήν ἐπείγουσα «παγκοσμιοποίηση» τῆς ἴδιας τῆς Ἀριστερᾶς. Τό ἐνωτικό κάλεσμα τοῦ *Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου* γίνεται πιά ἐπίκαιρο ἀπό ποτέ. Δέν μπορούμε νά ἀκολουθήσουμε αὐτούς πού καταλογίζουν στούς ἐργάτες τῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας ἢ τῆς Βουλγαρίας τήν εὐθύνη γιά τήν ἀνεργία στή χώρα μας, γιά τό κεφάλαιο πού μετακομίζει στήν ἄλλη πλευρά τῶν συνόρων ἀναζητώντας χαμηλότερα μεροκάματα. Ἡ ἀπάντησή μας σέ αὐτήν τήν προκλητική καί ἀνεστραμμένη λογική, πού, διαιρώντας τήν ἐργατική τάξη καί ἐντείνοντας τήν ἐσωστρέφειά της, ἐδραιώνει σέ πιά στέρεες βάσεις τήν αὐτοκρατορία τοῦ καπιταλισμοῦ, πρέπει νά εἶναι ἡ ἀλληλεγγύη, ἡ συμπαράσταση καί οἱ κοινοί ἀγῶνες μόνον αὐτοί θά μπορούσαν νά ἐνισχύσουν τήν διαπραγματευτική ἱκανότητα καί τήν πολιτική ἀντίσταση τῶν ἐργαζομένων (στήν Ἑλλάδα, στή Βαλκάνια, στήν Εὐρώπη) καί νά ἀνακόψουν τήν ἐμφυτη κερδοσκοπική λαίμαργία τοῦ ἀεικίνητου καπιταλισμοῦ, ὀξύνοντας τίς ἀντιφάσεις του καί ἀναδεικνύοντας τὰ κοινωνικά, οἰκολογικά καί ἱστορικά του ὄρια.

Ἄς πράξουμε λοιπόν τό πρῶτιστο καθήκον ἀπέναντι στίς πάγιες ἀξίες τῆς Ἀριστερᾶς, ἄς ἀποδείξουμε ἐμπρακτα, «ἀνανεωτικά καί ριζοσπαστικά», τήν ἀλληλεγγύη μας στό δοκιμαζόμενο μακεδονικό λαό, καί ἄς ἀποδεχτοῦμε καταρχήν, ἔμεῖς τουλάχιστον, μέ θάρρος καί χωρίς ὑπεκφυγές ἢ παλινδρομήσεις, τό αὐτονόητο δικαίωμα αὐτοπροσδιορισμοῦ του. Χρειαζέται τήν συμπαράστασή μας, περισσότερο ἀπό ὅσο ἔμεῖς τόν λινιστικό καλπασμό τοῦ Βουκεφάλα.

Υ.Γ. Ὁ Ἴων Δραγοῦμης δολοφονεῖται στίς 31 Ἰουλίου 1920 –μία μέρα μετά τήν ἀπόπειρα δολοφονίας κατά τοῦ Βενιζέλου στή Λυών– ἀπό ἀπόσπασμα βενιζελικῶν παραστρατιωτικῶν, στήν περιοχή ἀπέναντι ἀπό τό Χίλτον, κατά τή διάρκεια βίων ἐπεισοδίων, πού ὑποκίνησαν ὁπαδοί τοῦ βενιζελισμοῦ ἐναντίον φιλοβασιλικῶν. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀποσπάσματος, ὁ πρῶν «μακεδονομάχος» καί συνοδοιπόρος τοῦ Δραγοῦμη στό Μακεδονικό μέτωπο, Π. Γυπάρης. Σήμερα, μπορεῖ κανεῖς νά ἀντικρίσει τό ἄγαλμα καί τήν προτομή τῶν δύο «κορυφαίων μορφῶν τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα», κατά τήν ἔκφραση τοῦ Κ. Βακαλόπουλου, πού ἔχουν τοποθετηθεῖ κοντά κοντά, στήν Πλατεία Μακεδονομάχων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄγνοια, αἰσθητική παρέμβαση ἢ ἀφρηση ἀμαρτιῶν χάριν ἔθνικῆς ὁμοψυχίας, σύμφωνης καί μέ τήν ποιητική παραίνεση τοῦ Παλαμά («πῶς ἐπεσες, γραφή νά μή τό λείει»); Ὅπως καί ἂν ἔχει, ἀποτελεῖ γλαφυρό παράδειγμα τῆς ἀποσιώπησης ἢ ἀπάλειψης ἀπό τήν ἔθνικῆ μνήμη, γεγονότων καί ἱστορικῶν ἐπεισοδίων καί τῆς ἐξομάλυνσης ἀντιφάσεων, ἀσυνεχειῶν καί συγκρούσεων, πού δέν συνάδουν μέ τήν ἐξιδανικευτική καί ἰσοπεδωτική λογική τῶν ἔθνικῶν μύθων.

ΥΓ2. Ἡ κατ' ἀνάγκη σχηματική ἱστορική σκιαγράφηση πού ἐπιχειρήθηκε δέν κομίζει γλαύκας ἐν Ἀθήναις. Οἱ ἴδιες ἰδέες ἔχουν διατυπωθεῖ, πρόσφατα καί παλαιότερα, πολλές φορές ἀπό τίς στήλες τῶν «Ἐνθεμάτων» καί τοῦ *Πολίτη*. Ἡ ἐπανάληψη μπορεῖ νά γίνεταῖ κουραστική, ἀλλά ἔχει νομίζω τή σκοπιμότητά της, σέ μιά περίοδο τεχνητῆς ἀναβίωσης τοῦ ἐξίσου καταπονημένου Μακεδονικοῦ.

ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΙΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

του Γιώργου Μαργαρίτη

Οι πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων χρόνων –τήν κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και των καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης– είχαν όπωσδήποτε βαριές συνέπειες στο πεδίο της ιστοριογραφίας του Δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Από αυτές θά σταθώ σε μία εξαιρετικά, κατά τη γνώμη μου σημαντική. Ο διωγμός –χρησιμοποιώ αυτόν τον όρο αναγκαστικά, μη βρίσκοντας άλλη προφορότερη λέξη για να περιγράψω αυτό που συνέβη– που εξαπολύθηκε ενάντια στους ιστορικούς της Ανατολικής Γερμανίας κυρίως, διέκοψε βίαια τις έρευνες που κυρίως αυτοί είχαν ξεκινήσει πάνω στα οικονομικά χαρακτηριστικά της ναζιστικής «Νέας Ευρώπης». Τό κυρίαρχο στην ευρωπαϊκή ήπειρο Ράιχ με όχημα την φυλετική διαβάθμιση των λαών εγκατέστησε ένα ληστροικό σύστημα που κινήθηκε σε δύο αλληλοσυνδεόμενους άξονες: ο πρώτος αποσκοπούσε στην απόσπαση χωρίς πρακτικά ανταλλάγματα βασικών πρώτων υλών και διαθέσιμων φυσικών πόρων από τα κατεχόμενα –άλλά και από τα σύμμαχα– κράτη (στή βάση της λογικής ότι ο Γερμανός στρατιώτης δίνει τό αίμα του στον αγώνα ενάντια στον μπολσεβικισμό και την πλουτοκρατία άρα οι υπόλοιποι οφείλουν να δώσουν όλα τά υπόλοιπα), ο δεύτερος αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση χωρίς όρους και όρια –ένιστε μέχρι θανάτου– της εργατικής δύναμης των υποδεέστερων του γερμανικού λαών.

Η εφαρμογή αυτού του συστήματος δεν θά ήταν δυνατή χωρίς τον δωσιολογισμό, χωρίς τή συνεργασία σημαντικού αριθμού παραγόντων σε κάθε κατακτημένο έθνος – συνεργασία που επιδιώχθηκε και σε ένα βαθμό παρασχέθηκε ακόμα και στους προς εξόντωση Έβραίους. Ο δωσιολογισμός που εξαπλώνεται σε όλη τή Νέα Ευρώπη του Χίτλερ έχει τά θεμέλια του σε αυτόν τον τρόπο οικονομικής λειτουργίας και σε καμία περίπτωση δεν οφείλεται στην «κόκκινη βία» όπως θέλουν να μās κάνουν να πιστέψουμε οι προαγωγοί –ταξικών, πολιτικών αλλά και ιμπεριαλιστικών– συμφερόντων τής γνωστής εταιρείας «Αναθεώρηση και Προκατάληψη». Η οικονομική συνεργασία με τόν κατακτητή άφοροῦσε φυσικά μέρος του παλαιού επιχειρηματικού κόσμου αλλά και νεόπλουτους που προέκυψαν μέσα από τίς πολλές ευκαιρίες που δημιουργούσε ή κατοχή. Είκοσι περίπου χρόνια μετά τόν βίαιο παραγκωνισμό των κομμουνιστών Γερμανών ιστορικών και του έργου τους, οι σχετικές έρευνες δείχνουν να επανεμφανίζονται με διστακτικούς, έστω, τρόπους. Νά αναφέρω ως παράδειγμα τό έργο του Γκέτζ Άλυ αλλά και τό πρόσφατα έκδοθέν δίτομο για τήν κατοχή στην Ελλάδα που επιμελήθηκαν ο Προκόπης Παπαστράτης και ο Χρήστος Χατζηιωσήφ στα πλαίσια τής σειράς *Ιστορία τής Ελλάδας του 20ού αιώνα* – άσχετα με τίς ανεπάρκειές του σε άλλα ζητήματα.

Τά βασικά μεγέθη

Ο οικονομικός δωσιλογισμός άρθρώθηκε στη διάρκεια των κατοχικών χρόνων σε πολλαπλά πεδία από τα οποία θα αναφέρουμε εδώ τα πιο σημαντικά. Τό πρώτο από αυτά αφορούσε τό κύκλωμα οικονομικών λειτουργιών (τροφοδοσία, προμήθειες, υπηρεσίες κλπ.) πού άρθρώθηκε γύρω από τίς στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής. Τό δεύτερο αφορούσε τήν πραγματοποίηση δημόσιων έργων άμεσα συνδεδεμένων μέ τίς στρατιωτικές ανάγκες των ίδιων δυνάμεων (αεροδρόμια, στρατόπεδα, όχυρά, ναύσταθμοι, καταφύγια, δρόμοι κλπ.). Τό τρίτο αφορούσε τήν παραγωγή, τή μεταφορά και τή διαχείριση των πρώτων υλών ή των βιομηχανικών προϊόντων πού χρειαζόταν ή στρατιωτική οικονομία του Ράιχ ή της Ιταλίας. Τό φάσμα των σχετικών δραστηριοτήτων ήταν εξαιρετικά εύρύ και περιλάμβανε τόσο τά στρατηγικά μεταλλεύματα (χρώμιο, νικέλιο κ.λπ.) όσο και τά προϊόντα καπνού μέχρι ύφασματα και τοματοπελτέ. Η άθροιά έκδοση άδειών ίδρυσης ή επέκτασης ύφαντουργικών μονάδων δέν γινόταν φυσικά στό όνομα της εύπρεπούς ένδυσης των Έλλήνων. Τό τέταρτο πεδίο αφορούσε τή διαχείριση των βασικών για τήν επίδωση των υπόδουλων Έλλήνων αγαθών, των άγροτικών προϊόντων —μέσα από τήν ύποχρεωτική συγκέντρωση— αλλά και της βοήθειας πού έρχόταν από τό έξωτερικό από τήν Τουρκία, άρχικά, ή από τόν Έρυθρό Σταυρό, τίς ΗΠΑ και τόν Καναδά στη συνέχεια. Ο Έρυθρός Σταυρός, παρατηρούσε στην έκθεσή του ο Μών, άναγκαστικά κατέφευγε στίς υπηρεσίες του δωσιλογικού κράτους για τήν διανομή των αγαθών πού έφθάναν στά λιμάνια της χώρας, και τό τελευταίο άναγκαστικά κατέφευγε στίς υπηρεσίες χονδρεμπόρων και άλλων προθύμων επιχειρηματιών πού κερδοσκοπούσαν επίσημα και άνεπίσημα επ' αυτών —μέ τό άνεπίσημα έννοω τήν έκτροπή σημαντικού μέρους της βοήθειας στη μαύρη άγορά. Ένα πέμπτο πεδίο, δευτερεύον ως προς τό μέγεθος παρά τήν ήθική σημασία του, αφορούσε τήν «διαχείριση» των περιουσιών πού άφησαν πίσω τούς οι καταδικασμένοι της Νέας Τάξης, οι Έβραίοι σε πρώτη σειρά.

Τό μέγεθος μερικών από αυτά τά πεδία περιγράφεται συνοπτικά στό άρθρο του Χρήστου Χατζηωσήφ στο προαναφερθέν δίτομο έργο. Σε συγκεκριμένες περιόδους τό 10% του εργατικού δυναμικού της χώρας —300.000 περίπου άτομα— εργαζόταν σε εργασίες άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένες μέ τούς κατακτητές, μέ τή διαμεσολάβηση Έλλήνων βιομηχάνων, επιχειρηματιών και εργολάβων. Η άμοιβή αυτών των εργαζόμενων έτεινε προοδευτικά προς τήν έκμηδένιση, σε πολλές περιπτώσεις τήν πετύχαινε κιόλας διαμέσου του διαδεδομένου συστήματος της άγγαρείας ή της επίδωξης μέσω του σιτηρέσιου της Βέρμαχτ. Έξυπακούεται ότι ή εκμηδένιση του εργατικού κόστους συσσώρευε κέρ-

δη σε όλο αυτόν τόν επιχειρηματικό κόσμο πού κινούσε τό σύστημα.

Άφου σημειώσουμε ότι τό βασικό μέρος αυτού του δωσιλογικού —ας τό πούμε έτσι— τρόπου παραγωγής συνέβαινε στην Αθήνα και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη, ως προχωρήσουμε στο ουσιαστικό πού μās οδηγεί πιο κοντά στο θέμα της παρούσας εισήγησης: σε όλη τή διάρκεια της κατοχής ο οικονομικός δωσιλογισμός, σε όλες τίς έκδοχές του εξασφάλιζε άμύθητα κέρδη στους μετέχοντες σε αυτόν. Κέρδη κατ' ευθείαν άνάλογα μέ τά εισοδήματα πού προοδευτικά έχαναν οι εκατοντάδες χιλιάδες εργαζόμενοι, αλλά και οι άγρότες μέσα από τή συνεχή απαξίωση της άγορασμένης —«συγκεντρωμένης» είναι ο ακριβέστερος όρος— μέ πληθωριστικές δραχμές παραγωγής τους. Τό μέγεθος των εισοδημάτων πού μέ τόν τρόπο αυτό συγκεντρώθηκε σε περιορισμένο αριθμό οικογενειών προσδιορίζει τήν ένταση της ταξικής σύγκρουσης, της βαθιάς τομής πού προκάλεσε στην ελληνική κοινωνία —και όχι μόνο— αυτός ο δωσιλογικός τρόπος παραγωγής και όπωσδήποτε αποτελεί τή στέρεη βάση για τήν έρμηνεία των πολιτικών εξέλιξεων. Στην προσπάθεια προσδιορισμού αυτού του κρίσιμου μεγέθους ως σταθόμε σε μία βασική παράμετρο: ως τό όρίσουμε ως τό «πρόβλημα της άποθησαύρισης».

Τό πρόβλημα της άποθησαύρισης

Τό «πρόβλημα της άποθησαύρισης» αφορά τή δυσκολία μετατροπής των εισοδημάτων πού προκύπτουν από τήν οικονομία του δωσιλογισμού σε πάγια περιουσιακά στοιχεία, στη διασφάλιση δηλαδή των όσων συγκυριακά και εύκαιριακά προκύπτουν μέσα στη χρονική διάρκεια, τήν κεφαλαιοποίησή τους, άν προτιμάτε. Στην περίοδο της κατοχής αυτό τό ζήτημα δέν μπορούσε νά άντιμετωπιστεί μέ τίς κλασικές λύσεις πού προσφέρονται σε μία ειρηνική, όμαλή περίοδο. Η επανένδυση των κερδών περιοριζόταν από τόν συντονισμό της όποιας οικονομικής δραστηριότητας μέ τά σχέδια του κατακτητή και άρα μέ τίς μεταβαλλόμενες τύχες του πολέμου, ή έξαγωγή κεφαλαίων σε πιο σίγουρα καταφύγια δέν ήταν δυνατή σε μαζική κλίμακα, ή συναλλαγματική μετατροπή σε ισχυρό νόμισμα έμποδιζόταν από τά τείχη πού όρθωνε ο πόλεμος. Έξυπακούεται ότι ή σε δραχμές αποταμίευση των κερδών στο τραπεζικό σύστημα και στα προϊόντα του γινόταν αυτοκτονική οικονομικά πρακτική κάτω από τό βάρος του πληθωρισμού. Σε τελευταία άνάλυση οι πρακτικές της άποθησαύρισης περιορίζονταν από τά πράγματα σε ελάχιστους τομείς: στην άπόκτηση πολυτίμων μετάλλων, χρυσών κυρίως νομισμάτων, στην άγορά άξιόπιστων μετοχών, της Έθνικής Τράπεζας βασικά και στην άγορά άκινήτων. Έξυπακούεται ότι ά-

κόμα κι έτσι ή αναγκαία προϋπόθεση ήταν ή «ἀγορά» πολιτικής ισχύος στην ύπηρεσία αυτών των δωσιλογικών στρωμάτων, ἐπένδυση πού ἐρμηνεύει μία σειρά πράγματα, ἀπό τήν δημιουργία των Ταγμάτων Ἀσφαλείας καί τῶν ἄλλων δωσιλογικῶν στρατιωτικῶν μηχανισμῶν ὡς τή γεφύρωση τῶν φαινομενικά ἀγεφύρωτων χασμάτων ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση τῆς Ἀθήνας καί σέ ἐκείνη τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐκπροσώπους διαφορετικῶν στρατοπέδων στόν πόλεμο ἀλλά καί ἐκφραστῆς τῶν ἰδίων καί τῶν αὐτῶν ταξικῶν συμφερόντων στήν χώρα.

Τό πρόσφατο ἔργο τοῦ Ἄλυ, πού προηγουμένως μνημονεύσαμε, μᾶς βοηθᾷ νά προσδιορίσουμε μερικά ἀπό τά μεγέθη αὐτοῦ τοῦ προβλήματος τῆς «ἀποθησαύρισης» καί νά προσδιορίσουμε τήν πολιτική του σημασία. Οἱ Γερμανοί κατακτητές αισθάνθηκαν τήν ἀνάγκη νά βροῦν λύσεις μέ τά μέσα πού διέθεταν στό πρόβλημα αὐτό γεγονός πού ὀδήγησε στήν ἀπελευθέρωση σημαντικῶν ποσοτήτων χρυσῶν νομισμάτων στό χρηματιστήριο τῆς Ἀθήνας. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1942 καί μετά διετέθηκαν γιά τό σκοπό αὐτό 800.000 χρυσές λίρες καί 15.000.000 χρυσά γαλλικά φράγκα τά ὁποῖα ἔγιναν ἀνάρπαστα ἀπό τοὺς μετέχοντες σέ αὐτόν τόν «δωσιλογικό τρόπο παραγωγῆς». Οἱ Γερμανοί ἔκριναν ἀναγκαία αὐτή τή «θυσία» καθώς στό πλαίσιο τῆς πολεμικῆς οἰκονομίας τοὺς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ συμβολή αὐτῶν τῶν τοπικῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἐξ ἑκείνου ἐπιτραπεῖ νά προσθέσω ὅτι τό χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν διανομῶν ἦταν ὅτι τροφοδοτήθηκαν ἀπό τήν ἀρπαγή τῶν Ἑβραϊκῶν περιουσιῶν –τῆς Θεσσαλονίκης γιά ν' ἀρχίσουμε– συνδέοντας ἔτσι τή δωσιλογική οἰκονομική λειτουργία μέ τό ἔγκλημα τοῦ ἐβραϊκοῦ ὀλοκαυτώματος.

Τά παραπάνω ποσά, ἀν καί προστέθηκαν στά ἤδη κυκλοφοροῦντα χρυσά καί ἀργυρά νομίσματα, δέν μπόρεσαν νά καλύψουν παρά μικρό μέρος τῶν ἀναγκῶν ἀποθησαύρισης τῶν οἰκονομικῶν δωσιλόγων. Οἱ ἄλλες διέξοδοι ὀδηγήθηκαν ἐπίσης σέ ἀδιέξοδο καθώς, λόγου χάρη, σέ διάφορες στιγμές τοῦ 1943 ἡ μετοχή τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας ἔφθασε νά ἰσοῦται μέ τό τίμημα τῆς ἀγορᾶς κεντρικοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου στήν Ἀθήνα. Ἔτσι, τό βασικό πεδίο γιά τήν ἐξυπηρέτηση αὐτῶν τῶν συγκεκριμένων ἀναγκῶν παρέμεινε ἡ ἀγορά ἀκινήτων.

Οἱ μεταβιβάσεις ἀκινήτων σὴν περιφέρεια τῆς πρωτεύουσας

Ἄν καί ἡ μεθοδική ἐρευνα στά ὑποθηκοφυλάκεια καί τά συμβολαιογραφικά ἀρχεῖα φαίνεται κολοσσιαῖο ἔργο, μποροῦμε νά ἔχουμε μία πρώτη εἰκόνα τῶν ἀγοραπωλησιῶν ἀκινήτων στήν περιφέρεια τῆς πρωτεύου-

σας διαμέσου τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀπό τόν νόμο δημοσίευσης τῶν πράξεων μιάς ὀρισμένης ἀξίας –ἄνω τῶν 100.000 δρχ. στό πρώτο μέρος τῆς κατοχῆς– στόν ἡμερησίο καί στόν οἰκονομικό τύπο τῆς Ἀθήνας, πρακτική πού συνεχίστηκε σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς κατοχικῆς περιόδου. Γιά τόν ἐρευνητή ὅμως τά προβλήματα μόλις ἐδῶ ἀρχίζουν. Ἐξ σταθοῦμε σέ μερικά μόνο ἀπό αὐτά. Κατ' ἀρχήν τά στοιχεῖα τῶν δημοσιευόμενων πινάκων παρουσιάζουν ἀποκλίσεις καί διαφορές ἀνάμεσα στά διάφορα ἔντυπα. Τό ἀναγραφόμενο ὡς καταβαλλόμενο τίμημα παρουσιάζει διαφορές σέ κατά τά ἄλλα ὁμοειδεῖς ἀγοραπωλησιές γεγονός πού μᾶς ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι δέν δηλώνεται –γιά φορολογικούς ἢ ἄλλους λόγους– τό ἀκριβές ποσό. Οἱ ἀγοραστῆς ἦταν ὑποψιασμένοι ὡς πρὸς τή νομιμότητα τῆς κίνησής τους καί ἀνήσυχτοι γιά τήν πιθανότητα ἀναίρεσῆς τῆς στό μέλλον. Γιά τόν λόγο αὐτό διέσπειραν σέ πολλά πρόσωπα τίς ἀγορές ἀκινήτων ἐπιστρατεύοντας συγγενικά τους ἢ φιλικά τοὺς πρόσωπα καί κυρίως γυναῖκες. Οἱ τελευταῖες, μέ βάση τό ἰσχύον ὡς τό 1945 ἀστικό δίκαιο, εἶχαν συγκεκριμένα προνόμια ὡς πρὸς τήν προστασία τῆς ἰδιοκτησίας τοὺς (π.χ. δέν εἶναι κατασχέσιμη) γεγονός πού τίς καθιστοῦσε πολυτιμες στό ρόλο τοῦ ἀγοραστή σέ ἐπισημασμένες συναλλαγές ὅπως αὐτές πού προέρχονταν ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἀνάγκης τῶν πολλῶν. Οἱ συναλλαγές μικρότερης ἀξίας ἢ οἱ συναλλαγές τῶν ὁποίων ἡ ἀξία δηλώθηκε ὡς μικρή δέν καταγράφονται.

Παρά τίς δυσκολίες τά βασικά μεγέθη τοῦ φαινομένου μποροῦν –πρόχειρα ἀκόμα, μέ πιθανόντητα ἀποκλίσεων– νά προσδιοριστοῦν. Ἐνας ἀριθμὸς ἀνάμεσα σέ πενήντα καί σέ ἑξήντα χιλιάδες ἀκίνητα, εὐρισκόμενα στήν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς πρωτεύουσας, ἄλλαξαν ἰδιοκτητὴ στή διάρκεια τῆς κατοχῆς. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς προκύπτει ἀπό ἀναγωγές καθώς πολλές ἀπό τίς ἀναγραφόμενες στόν τύπο συναλλαγές εἶναι «ὁμαδικές», ἀφοροῦν δηλαδή περισσότερα τοῦ ἐνός ἀκίνητα, ἐνῶ συνυπολογίζονται μέ διάφορους τρόπους οἱ μικρότερης ἀξίας συναλλαγές πού δέν ἐμφανίζονται στούς σχετικούς πίνακες. Οἱ ἀγοραστῆς δέν πρέπει νά ἀνήκουν σέ περισσότερες ἀπὸ 2.500 ὡς 3.000 οἰκογένειες. Ἀπὸ αὐτές ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐμπλέκεται στήν ἀγορά ἐνός ὡς τριῶν ἀκινήτων – τά στελέχη τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας λόγου χάρη, γιά νά διασφαλίσουν τά ὅποια κέρδη τοὺς ἀπέφερε τό «ἐπάγγελμα» ἐπένδυναν στήν ἀγορά κάποιων ἀκινήτων στήν Ἀθήνα. Διακρίνονται ὅμως καί περιπτώσεις ἐπαναλαμβανόμενων σέ τακτᾷ χρονικά διαστήματα ἀγορῶν ἀπὸ τοὺς ἴδιους καί τοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους – οἱ ὁποῖοι προφανῶς εἶχαν ἀναγάγει σέ στρατηγική ἐπιλογή τήν ἀποθησαύριση μέσα ἀπὸ τήν ἀπόκτηση ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερης ἀκίνητης περιουσίας.

Τό ἀντικείμενο τῶν ἀγοραπωλησιῶν κατὰ περιόδους σκιαγραφεῖ ἀπὸ μόνο του μία κοινωνικὴ ἱστορία τῆς κατοχῆς. Σέ ἐποχές «ὑφους» τῶν πιέσεων ἢ σέ ἐπο-

χές προσδοκιῶν τό εἶδος τῶν παλούμενων ἰδιοκτησιῶν ἀφορᾷ κυρίως οἰκόπεδα, ἀμπέλια, γήπεδα ἢ κτήματα καί τό βάρος μεταφέρεται στά κοντινά ἢ στά μακρινά προάστεια τῆς πόλης. Σέ ἐποχές ἐπισιτιστικῶν κρίσεων ἢ σέ περιόδους ἐπιταγχνόμενης ἀπαξίωσης τῶν μισθῶν καί τῶν ἡμερομισθίων, τό ἀγοραστικό ἀντικείμενο μεταφέρεται στό κέντρο καί στίς περιοχές κατοικίας τῆς πόλης καί ἀφορᾷ κυρίως κατοικίες. Ἀπό τίς τελευταίες ὑπερέχει σαφῶς ἡ μονοκατοικία, ἐνῶ εἶναι πιθανότερο νά πωληθεῖ ὀλόκληρη ἡ πολυκατοικία παρά μεμονωμένο διαμέρισμα. Οἱ μεσοαστικές, μικροαστικές καί ἐργατικές τάξεις στήν τότε Ἀθήνα τῆς μικροἰδιοκτησίας κατοικοῦσαν κυρίως σέ μονοκατοικίες, βασική συχνά μονάδα οἰκογενειακῆς ἰδιοκτησίας καί ἀποθησαύρισης.

Καθώς ἡ δημοσίευση στόν τύπο γίνεται στή βάση τῆς κατάθεσης τῆς συναλλαγῆς στό ὑποθηκοφυλακεῖο τῆς Ἀθήνας, εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ ἡ ἀκριβῆς στιγμή τῆς συναλλαγῆς, ἡ ὁποία μπορεῖ καί νά ἐγινε πολύ καιρό πρὶν τήν ἐπίσημη κατάθεσή της - εἰδικά ὅταν οἱ συμβολαιογράφοι τῆς πόλης ἀντιμετώπιζαν πρωτόγνωρο γι' αὐτούς φόρτο ἐργασίας. Παρόλα αὐτά οἱ αἰχμές τοῦ φαινομένου σέ περίόδους κρίσης ἀποτυπώνονται μέ καθαρότητα. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1942, στήν κορύφωση τῆς πείνας, πωλήθηκαν (κατατέθηκαν δηλαδή οἱ σχετικές συμβολαιογραφικές πράξεις) 450 περίπου ἀκίνητες ἰδιοκτησίες ἀξίας ἄνω τῶν 100.000 δρχ., ἴσως ἄλλες τόσες ἢ καί περισσότερες γιά μικρότερα ποσά. Τόν ἐπίσης τραγικό Φλεβάρη τοῦ 1942, πωλήθηκαν 800 ἰδιοκτησίες τῶν ἐκατό χιλιάδων δραχμῶν καί ἄνω, καί μᾶλλον περισσότερες μικρότερης ἀξίας, ὅπως οἱ ἀνάγκες τήν ὑπαγόρευαν. Ἐκεῖνοι πού εἶχαν νά διαθέσουν τό ἰσόποσο σέ δραχμές 50.000 χρυσῶν λιρῶν (τίς ὑπολογίζουμε στήν πραγματική τούς ἀξία - ἐκεῖνη τῆς «μαύρης» ἀγορᾶς καί ὄχι στήν τιμή τῶν δελτίων τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας) γιά ν' ἀγοράσουν τά ὅσα ἡ ἀνάγκη τῶν πολλῶν τούς πρόσφερε σέ τιμή «εὐκαιρίας», σχεδόν εὐτέλειας, ὅπως οἰδύποτε δέν πεινοῦσαν.

Ἡ ἀξία κτήσης, γιά τούς λόγους πού προαναφέραμε, δέν εἶναι δυνατό νά προσδιοριστεῖ μέ ἀκρίβεια μπορεῖ ὅμως νά συναχθεῖ ἀπό ἀναγωγές τῶν ὁποίων ὁ ὑπολογισμός διευκολύνεται ἀπό τό πλῆθος τῶν παραδειγμάτων πού διαθέτουμε. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1944 λόγου χάρι, ὅταν ἡ ἀπογείωση τοῦ πληθωρισμοῦ ἔχει δώσει τό τελικό χτύπημα στήν ἀμοιβή τῆς ἐργασίας καί τή μισθωτή ἐργασία, οἰκόπεδα μισοῦ στρέμματος στίς πρόσφατα ἐνταχθεῖσες στό σχέδιο ζῶνες τοῦ Ψυχικοῦ μεταβιβάστηκαν γιά τό ἰσόποσο τοῦ 1/3 ἢ τοῦ 1/2 τῆς χρυσῆς λίρας ἢ, ἀν θέλετε, γιά τό ἰσόποσο τοῦ ἐνός εἰκοστοῦ τῆς ἀξίας μίας μετοχῆς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Τήν ἴδια ἐποχή πολυόροφο κτίσμα στήν ὁδὸ Βερανζέρου, στό κέντρο τῆς Ἀθήνας μεταβιβάστηκε γιά τό ἰσόποσο τριανταεξί χρυσῶν λιρῶν, ἢ γιά 2 ὡς 2,5 μετοχές τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Ὁ ὅρος «γιά ἓνα

κομμάτι ψωμί» μᾶλλον ἰσχύει ἀπόλυτα καί οὐσιαστικά στήν ἐδῶ περίσταση.

Ἀνάμεσα στά ὀνόματα τῶν ἀγοραστῶν ἐμφανίζονται σταθερά γνωστά μέλη τῆς οἰκονομικῆς ἐλίτ τῆς χώρας, τῆς πρωτεύουσας, πῶς εἰδικά, ἢ καί τῆς ἐπαρχίας. Δέν μιλοῦμε μόνο γιά γνωστές βιομηχανικές ἢ ἐπιχειρηματικές οἰκογένειες - ἀκόμα καί τῆς ἐπαρχίας πού ἄπλωναν τίς ἐπενδυτικές τούς δραστηριότητες μέ τόν τρόπο αὐτό καί στήν Ἀθήνα - ἀλλά καί γιά πολλά ἐπιφανῆ πρόσωπα τοῦ ἐμπορικοῦ καί κατασκευαστικοῦ κόσμου τῆς πρωτεύουσας, ἀκόμα καί γιά πρόσωπα τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου. Παραδόξως τά ὀνόματα αὐτά συχνά ταυτίζονται μέ ἐκεῖνα πού ἐμφανίζονται στούς πίνακες τῶν ἐπωφεληθέντων ἀπό τό Σχέδιο Μάρσαλ, μερικά χρόνια ἀργότερα, ἐπιχειρηματιῶν. Πολλοί, πάρα πολλοί, βλέπετε, ἐκεῖνο τόν καιρό, ἀγάπησαν τήν παλαιά ἢ νεόκοπη ἄρχουσα τάξη τῆς χώρας. Ὁργανισμοί καί ἐπιχειρήσεις ὅπως ἡ κατασκευαστική Τέκτων Α.Ε. ἢ ἡ Ἐθνική Τράπεζα συναντῶνται ἐπίσης στούς πίνακες τῶν ἀγοραστῶν, εἰδικά ὅταν πρόκειται γιά ἰδιοκτησίες μεγάλης ἀξίας ἢ γιά «οἰμαδικές» ἀγορές.

Θά ἦταν μᾶλλον ἀφελές τό νά ἀποσυνδέσουμε τήν ὅλη αὐτή διαδικασία ἀπό τίς κοινωνικές καί πολιτικές ἐξελίξεις πού σημάδεψαν τό τέλος τῆς κατοχῆς καί τήν περίοδο τῆς ἀπελευθέρωσης ὡς καί τά Δεκεμβριανά. Σέ αὐτή τήν Ἀθήνα πού «έβραζε», χωρισμένη σέ εὐδιάκριτα ἀλληλομισούμενα στρατόπεδα, πολλοί ἦσαν ἐκεῖνοι πού εἶχαν χάσει τά πάντα, πού ζοῦσαν ὡς νοκάρηδες πλὴρον «ὑπὸ διορία» (ὅσο κρατοῦσε τό ἐνοικιοστάσιο) στό ἴδιο τούς τό πατρικό καί οἰκογενειακό σπίτι. Μποροῦμε εὐλόγα νά υποθέσουμε ὅτι θά ἐνωθῶν βαθυτάτα ἀδικημένοι ἀπό τίς περιστάσεις καί ἐκρηκτικά θυμωμένοι ἀπό τίς ἀσάφειες μέ τίς ὁποῖες οἱ πολιτικές ἰσορροπίες τῆς ἀπελευθέρωσης ἀντιμετώπιζαν αὐτό, ὅπως καί τά ὑπόλοιπα προβλήματα πού προκάλεσε ἡ εὐρύτατη κοινωνική ἀνατροπή. Οὔτε τό ΚΚΕ, πού ἀμέσως προσπάθησε νά ὀργανώσει ἓνα εὐρύ κίνημα διεκδίκησης τῶν «πωλησάντων ἀκίνητα» στόν καιρό τῆς κατοχῆς πρόλαβε νά βάλει αὐτή τή συσσωρευμένη δυσαρέσκεια σ' ἓνα εἰρηνικό διεκδικητικό πλαίσιο. Ὁ Δεκέμβρης ἄφησε τά μίση ἐλεύθερα καί οἱ χαμένοι προσπάθησαν μέ τά ὄπλα πλέον νά ὑπερασπίσουν τή θέση τους σ' ἓναν κόσμο πού εἶχε πολύ ἄσχημα ἐξελιχθεῖ γι' αὐτούς.

ΔΥΟ «ΑΔΕΛΦΟΙ» ΝΟΜΟΙ ΣΥΝΕΧΙΖΟΥΝ ΤΗΝ «ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ»

του Διονύση Σ. Γουβιά

Τό άρθρο 5 του νέου Νόμου-Πλαίσιο (Ν. 3549/2007) τό οποίο αναφέρεται στον λεγόμενο «Ακαδημαϊκό-Αναπτυξιακό Προγραμματισμό», αποτελεί μία από τις πιο αμφιλεγόμενες κανονιστικές διατάξεις του νόμου.

Δεν θά σταθώ εδώ σε μία κριτική ανάλυση του συνόλου του συγκεκριμένου νομοθετήματος, αλλά ούτε και των απαιτήσεων του συγκεκριμένου άρθρου (άλλωστε γι' αυτό έχουν γραφτεί τόσα πολλά από συνδικαλιστικές οργανώσεις, ακαδημαϊκά όργανα, μεμονωμένους πανεπιστημιακούς, δημοσιογράφους, εκπαιδευτικούς και πολιτικούς αναλυτές, που θά περιίττενε οποιοδήποτε έπιπλέον σχόλιο).

Θα εξετάσω σύντομα δύο ζητήματα που άπτονται άμεσα της σημασίας που έχει για την άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής –άρα και κριτικής στάσης σε αυτήν την πολιτική– ή τοποθέτηση των διαφόρων θεσμικών αλλαγών μέσα σε ένα δεδομένο χωροχρονικό πλαίσιο (τή λεγόμενη «κοινωνικοϊστορική συγκυρία»), καθώς και ή προσεκτική «ανάγνωση» και «άποκρυπτογράφηση» των άρρητων υποδηλώσεων κάποιων θεσμικών πρωτοβουλιών και έπίσημων διακηρύξεων, ούτως ώστε να διαφανούν οι όποιες προθέσεις και μακροπρόθεσμες στρατηγικές συγκεκριμένων εκπαιδευτικών πολιτικών.

Τό πρώτο ζήτημα άφορα ή σύνδεση του άρθρου 5 του νέου Νόμου-Πλαίσιο με τό νόμο 3374/2005 περί «Διασφάλισης της Ποιότητας στην Άνώτατη Έκπαίδευση» (βλ. «Άξιολόγηση»). Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο 5 προβλέπεται ότι «για ήν εκτίμηση της πρότασης για τόν τετραετή Ακαδημαϊκό-Αναπτυξιακό Προγραμματισμό [...] λαμβάνεται υπόψη, ιδίως, ή συμμόρφωση προς τά άποτελέσματα της διαδικασίας άξιολόγησης, σύμφωνα με τό ν. 3374/2005». Έδω, καταρχάς, είναι άξιο άπορίας τί να έννοούσε ό/ή συντάκτης του κειμένου όταν έγραφε «συμμόρφωση». Ο ν. 3374/2005 κάνει λόγο για «διαδικασίες», «όργανα» και «κριτήρια και δείκτες» άξιολόγησης, χωρίς όμως να όρίζει ποιά είναι τά «άποδεκτά» όρια πάνω από τά όποια κάποιο Πανεπιστήμιο (ή ΤΕΙ)/σχολή/τμήμα θά είναι «ποιοτικό», και κάτω από τά όποια θά είναι «μή ποιοτικό»! Με άλλα λόγια, ό/ή συντάκτης του συγκεκριμένου άρθρου του νόμου μιλά για «συμμόρφωση» προς κάποια «άποτελέσματα», χωρίς να έχει όριστεί ποιά θά έπρεπε να είναι τά ιδανικά άποτελέσματα.

Άκόμα και αν έννοείται ότι θά πρέπει να υπάρχει

«συμμόρφωση» προς τίς προτάσεις/υποδείξεις των εκθέσεων «έσωτερικής άξιολόγησης» (βλ. άρ. 4-6, ν. 3374/2005), «έξωτερικής άξιολόγησης» (βλ. άρ. 7-9, ν. 3374/2005) και της εθνικής «Άρχης Διασφάλισης Ποιότητας» (ΑΔΙΠ) (βλ. άρ. 10), αυτό δέν είναι δικαιολογία για μία τόσο πρόχειρη διατύπωση σε άρθρο ενός νόμου του κράτους! Γιατί, για παράδειγμα, να μην υποθεθεί από κάποιον ότι οι τιμωρητικές διατάξεις του άρθρου 5 του νέου Νόμου-Πλαίσιο (και γνωρίζουμε όλοι/ες ότι είναι άκρως τιμωρητικές, από ή στιγμή που αναφέρεται ρητά ότι υπάρχει ό κίνδυνος άναστολής «[...] κάθε κρατικής χρηματοδότησης προς τό ΑΕΙ», με έξαιρεση τους πόρους για ή μισθοδοσία του προσωπικού και ή φοιτητική μέριμνα) θά εφαρμοστούν και σε αυτά τά ΑΕΙ (πανεπιστήμια και ΤΕΙ), τά όποια, είτε δέν θά συμμετάσχουν στις διαδικασίες άξιολόγησης (μέσα από άποφάσεις των συλλογικών τους όργάνων, και στο πλαίσιο της, έγγυημένης από τό Έλληνικό Σύνταγμα, αυτοτέλειας και αυτοδιοίκησης τους), είτε δέν θά έχουν τηρήσει όλες τίς «διαδικασίες» ή/και «προθεσμίες» που προβλέπονται από τό ν. 3374/2005 (άκόμα και αν αυτό, για τεχνικούς, γραφειοκρατικούς ή οικονομικούς λόγους, είναι ανεξάρτητο από ή –συλλογική– δούλησή τους). Με άλλα λόγια, πρέπει να διευκρινιστεί (και αυτός ό όρισμός είναι μια έξόχως πολιτική πράξη) τί σημαίνει «συμμόρφωση», από ποιούς θά διαπιστωθεί, και μέσα από ποιές, συνταγματικά όρθές, διαδικασίες. Άλλιώς, φοβόμαι (βάσιμα, πιστεύω) ότι ή αυθαιρεσία και ό αυταρχισμός των κατεστημένων συμφερόντων, «έντός» και «έκτός» του κρατικού μηχανισμού, ίσως όδηγήσουν σε ένα όμοιομορφο και εν τέλει ίσοπεδωτικό σύστημα σε εθνικό επίπεδο, που δέν θά λαμβάνει υπόψη τίς ιδιομορφίες της κάθε σχολής και του κάθε τμήματος, των γνωστικών περιοχών που θεραπεύονται από αυτά, καθώς και των γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων του κάθε ιδρύματος, και θά όδηγήσει σε μαζικό «κλείσιμο» ή «συγχώνευση» ακαδημαϊκών τμημάτων (και τά δύο άλλωστε προβλέπονται ήδη από τό ν. 1268/82 [άρ. 6, παρ. 6] για τά Πανεπιστήμια, και τό ν. 1404/83 [άρ. 4, παρ. 2] για τά ΤΕΙ).

Έπιπροσθέτως πρέπει να υπενθυμιστεί, ιδιαίτερα σε μερικούς συναδέλφους των πανεπιστημίων (για τά ΤΕΙ, δέν υπάρχει σχόλιο), οι όποιοι καλοπροαίρετα είχαν υποδεχθεί «θετικά» ή δέν άντέδρασαν καθόλου στο

νομοθετικό πλαίσιο περί «αξιολόγησης», ότι, σύμφωνα με τό ν. 3374/2005, τὰ ἀποτελέσματα τῆς «αξιολόγησης» θά χρησιμεύουν γιὰ «τὴ διασφάλιση καὶ βελτίωση τῆς ποιότητας τοῦ ἔργου πού ἐπιτελοῦν τὰ ἰδρύματα ἀνώτατης ἐκπαίδευσης, στό πλαίσιο τῆς ἀποστολῆς τους νά παρέχουν ἀνώτατη παιδεία ὑψηλοῦ ποιοτικοῦ ἐπιπέδου» (ἄρ. 1), καί ὄχι γιὰ τὴν ἀναστολή «κάθε κρατικῆς χρηματοδότησης», ὅπως ἀπειλεῖ ὁ νέος νόμος. Ὅταν τότε ἔκρουαν τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου οἱ συνδικαλιστικὲς παρατάξεις καὶ ἡγεσίες τῶν πανεπιστημιακῶν (εἶπαμε, γιὰ τὰ ΓΕΙ, δέν ὑπάρχει σχόλιο), μεμονωμένοι ἀκαδημαϊκοί, ἀλλὰ καὶ θεσμικά ὄργανα τῶν ΑΕΙ, τονίζοντας ὅτι «διαφαίνεται ὡς ἀναπόφευκτη, ἐνῶ δηλώνεται τό ἀντίθετο, ἡ σύνδεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀξιολόγησης μέ τὴ χρηματοδότηση τῶν πανεπιστημίων», (Συσπείρωσης Πανεπιστημιακῶν 25/11/2003), «[...] ἡ προτεινόμενη “αξιολόγηση” ἀποσκοπεῖ στὴν ἱεραρχικὴ κατάταξη τῶν Πανεπιστημίων» (Λ. Ἀπέκης, 14/01/2005), «[...] οἱ πανεπιστημιακὲς σπουδὲς ἐκφυλίζονται σέ ὑπηρεσίες κατάρτισης» (Ε.Γ. τῆς ΠΟΣΔΕΠ, 01/07/2005), καί ὅτι «ἡ “Αξιολόγηση - Διασφάλιση Ποιότητας” ἀποτελεῖ τὸν μηχανισμό πίεσης καὶ ἐλέγχου τῆς προώθησης τοῦ συνόλου τῶν ἀναδιαρθρώσεων, μέ τυποποίηση, πιστοποίηση καὶ τέλος ἐμπορευματοποίηση τῆς ἐκπαίδευσης [...]» (Σύγκλητος ΕΜΠ, 21/10/2005), πολλοὶ τοὺς κατηγοροῦσαν ὅτι «κινδυνολογοῦν», «ὑπερασπίζονται τὰ κακῶς κείμενα» καὶ «ὑποστηρίζουν κατεστημένα συμφέροντα». Τώρα πού ἔγινε ξεκάθαρο ὅτι ἡ «αξιολόγηση» τῶν ἰδρυμάτων Τριτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης δέν ἐπιτελεῖ «ὑποστηρικτικὸ σέ σχέση μέ τὴ λειτουργία καὶ τὴ συνεχή ἀνάπτυξη τῶν ἰδρυμάτων ρόλο», ὅπως τόνιζαν στελέχη τοῦ ΥΠΕΠΘ, καὶ οἱ διαβεβαιώσεις ὅτι «σέ καμία περίπτωση οἱ διαδικασίες ἀξιολόγησης δέν ἀποσκοποῦν στὴν ἐπιβολὴ “ποιῶν”» (Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση ν. 3374/2005) φαντάζουν ἀστεῖες, τί ἔχουν νά ποῦν;

Καί, τέλος πάντων, ποιά εἶναι αὐτὴ ἡ «αξιολόγηση [πού] ἀποτελεῖ [...] τὴ βάση γιὰ τὴν περαιτέρω ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀνώτατης παιδείας [...] καὶ ἀποβλέπει στὴν ἐξασφάλιση τῆς διαφάνειας τοῦ ἐθνικοῦ συστήματος ἀνώτατης παιδείας καὶ στὴν συγκέντρωση καὶ διάδοση πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἀνώτατη ἐκπαίδευση σέ ἐθνικὸ καὶ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο» (Εἰσηγητικὴ Ἐκθεση ν. 3374/2005);

Δέν θά μῶ ἐδῶ σέ ἐρωτήσεις τοῦ τύπου «ποιοὶ εἶναι οἱ στόχοι τοῦ “ἐθνικοῦ συστήματος ἀνώτατης παιδείας” καὶ οἱ ποιές οἱ “διεθνεῖς προδιαγραφές”», στά ὁποῖα κάνει λόγο ὁ συγκεκριμένος νόμος (βλ. ἄρ. 3), ἀφοῦ εἶναι φανερό ὅτι: α) τό πρῶτο δέν ὑφίσταται (καί πότε ὑφίστατο ἄλλωστε!), καὶ β) δέν πρέπει νά κάνουμε λόγο γιὰ διεθνεῖς προδιαγραφές ὅταν οἱ δαπάνες μας γιὰ τὴν παιδεία ὑπολείπονται ἀκόμα καὶ ἐκείνων τῶν νεοεισερχόμενων χωρῶν στὴν Ε.Ε. (ἔχουμε τὰ ἴδιο περίπου ποσοστὸ δημοσίων δαπανῶν ἐπὶ τοῦ ΑΕΠ μέ τὴν, κατὰ πολὺ φτωχότερή μας, Βουλγαρία – φανταστεῖτε νά ὑπολογιστοῦν οἱ δημόσιες δαπάνες στό κατὰ 26% ἀναθεωρημένο ΑΕΠ).

Θά ἀναφερθῶ ὅμως, σύντομα, στὴ «χρῆση ἀντικειμενικῶν κριτηρίων» γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς «αξιολόγησης», καθὼς καὶ στὴν «κριτικὴ ἀνάλυση καὶ διαπίστωση τυχόν ἀδυναμιῶν» τῶν ἰδρυμάτων (βλ. ἄρ. 1, ν. 3374/2005)

Τό συγκεκριμένο εἶδος ἀξιολόγησης δέν προωθεῖται μόνο στὴ χώρα μας, οὔτε ἀφορᾷ μόνο τὴν Τριτοβάθμια Ἐκπαίδευση. Ἐχει νά κάνει μέ γενικότερες πολιτικοοικονομικὲς ἐξελίξεις σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο, καθὼς καὶ μέ συγκεκριμένα προτάγματα τοῦ ἡγεμονικοῦ Λόγου (discourse) ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ νά νομιμοποιηθοῦν στά μάτια τῶν μαζῶν οἱ ἰδιαίτερες ἐκεῖνες ἰδεολογίες τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ καὶ νεοσυντηρητισμοῦ, σέ συνδυασμὸ μέ ἓναν «οὐδετεροποιητικὸ» τεχνοκρατικὸ ὀρθολογισμό (technocratic rationality), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει ὅλο ἐκεῖνο τό σύνολο τῶν στάσεων, πεποιθήσεων καὶ πρακτικῶν (πολιτικῶν καὶ ἄλλων) πού συνδέονται μέ τὰ «νέα μεσαία στρώματα» καὶ τὸν λεγόμενο «Τρίτο Δρόμο». Παρουσιάζεται δέ, ὅπως ἄλλωστε καὶ σέ ἄλλες χώρες τῆς “Δύσης” ὅπου ἐφαρμόζεται, ὡς «ἐξωτερικὴ» (external), «ἀντικειμενική» (objective), βασισμένη στό τελικὸ «προϊόν» (product-based) ἀξιολόγηση, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ μάθηση – ἄρα καὶ ἡ ὅλη ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία πού ὀδηγεῖ σέ αὐτὴν – μπορεῖ νά «μετρηθεῖ» ἐπακριδῶς μέσα ἀπὸ τὴν ἐπίτευξη ὀρισμένων προκαθορισμένων «στόχων» (τὴ λεγόμενη technocratic-reductionist προσέγγιση), χωρὶς νά δίνεται μεγάλη σημασία («ἄξια» δηλαδή) στό εὐρύτερο πλαίσιο (ἐκπαιδευτικὸ καὶ κοινωνικὸ) μέσα στό ὁποῖο διεξάγονται οἱ μαθησιακὲς διαδικασίες (τὴ λεγόμενη professional-contextualist προσέγγιση).¹ Τό συγκεκριμένο εἶδος ἀξιολόγησης σχετίζεται, ἐπίσης, μέ σημαντικὲς ἀλλαγές πού ἐπῆλθαν στίς λειτουργίες τοῦ μεταπολεμικοῦ Κράτους, τουλάχιστον ὅπως αὐτὸ διαρθρώνεται σέ προηγμένες (οικονομικά καὶ τεχνολογικά) χώρες τοῦ «ἀγγλοσαξονικοῦ κόσμου», καὶ στὴν ἀνοδο τοῦ λεγόμενου «Κράτους-Ἀξιολογητῆ» (evaluative state, σύμφωνα μέ τὸν G. Neave).² Πλέον παρατηρεῖται ὅτι ἀλλάζει ἄρδην ἡ μέχρι σήμερα σχέση κράτους-ἐκπαίδευσης (δημόσιας του-

1. Γιὰ περισσότερα πάνω στά εἶδη ἀξιολόγησης καὶ τίς κοινωνικοοικονομικὲς καὶ πολιτικὲς συμπαράδηλώσεις τους, ἰδιαίτερα μέσα ἀπὸ τὴ σύγκριση πρόσφατων θεσμικῶν ἀλλαγῶν/μεταρρυθμίσεων σέ διάφορες «ἀνεπτυγμένες» χώρες, βλέπε ἐνδεικτικά: Gipps, C. and Murphy, P. (1994). *A Fair Test? Assessment, Achievement and Equity* (Buckingham: Open University)? Whitty, G., Power, S. & Halpin, D. (1998). *Devolution And Choice In Education: The School, the State and the Market* (Buckingham: Open University Press)? Apple, M. W. (2006). *Educating the «Right» Way* (NY: Routledge).

2. Neave, G. (1988). «On the cultivation of quality, efficiency and enterprise: an overview of recent trends in Higher Education in Western Europe, 1968-1988», *European Journal of Education*, 23, σελ. 7-23.

λάχιστον), και περνάμε από την a priori στην a posteriori αξιολόγηση, όπου δίνεται έμφαση (όχι τυχαία) από τη «διαδικασία» στο «αποτέλεσμα». Έτσι, φαίνεται –σέ μιά αυξανόμενη μερίδα χωρών, σύμφωνα με τους μελετητές– ότι, σέ μιά διαδικασία άκρως ιεραρχική, όπου φυσικά οι «κάπο πάνω» ποτέ δέν πρόκειται νά αξιολογηθούν, αυτό πάνω στό όποιο θά κρίνονται οι «άπό κάτω» (βλ. μαθητές/φοιτητές/σπουδαστές, από τή μιά, και εκπαιδευτικοί, από τήν άλλη), θά είναι ο βαθμός επίτευξης ή μή κάποιων προκαθορισμένων «στόχων», χωρίς νά δίνεται σημασία στό κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, τήν ιστορική συγκυρία, τίς θεσμικές συνισταμένες και –πάνω από όλα– τίς τρέχουσες πολιτικές «ισορροπίες». Μερικά μόνο παραδείγματα, από τόν κατάλογο μέ τά «κριτήρια» και τούς «δείκτες» αξιολόγησης πού έστειλε πρόσφατα ή ΑΔΙΠ σέ όλα τά ΑΕΙ (Πανεπιστήμια & ΤΕΙ) τής χώρας, είναι ένδεικτικά.

Όταν ή ΑΔΙΠ αναφέρεται (δείκτης 1-1.1) στό βαθμό «άνταπόκρισης του Προγράμματος Προπτυχιακών Σπουδών [...] στίς απαιτήσεις τής κοινωνίας» προφανώς έννοει ότι έχουν καταγραφεί μέ αντικειμενικό τρόπο (δηλ. μέ στατιστικά αξιόπιστο και έγκυρο τρόπο, από «άμερόληπτους έθνικούς κριτές» και στή βάση «εuryes αποδεκτών κριτηρίων ποιότητας») οι «απαιτήσεις τής [έλληνικής] κοινωνίας», και τό μόνο πού μένει είναι νά καταγραφούν –πάλι μέ αντικειμενικό τρόπο, φαντάζομαι– κατά πόσο τά ιδρύματα τής Τριτοβάθμιας Έκπαίδευσης ανταποκρίνονται σέ αυτές τίς απαιτήσεις! Αναρωτιέμαι πού νά υπάρχουν τέτοιες απαιτήσεις καταγεγραμμένες, γιά νά προστρέξω νά τίς διαβάσω! Αναρωτιέμαι ακόμα ποιός τίς «κατέγραψε»: ή κυβέρνηση, ή ύπουργός Ε.Π.Θ., στελέχη του ΥΠ.Ε.Π.Θ., κάποιο πολιτικό κόμμα, κάποιοι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι ή έρευνητές, κάποια επαγγελματική οργάνωση, κάποιος έμπειρογνώμονας τών ΟΟΣΑ/ΟΗΕ /Ε.Ε./Παγκόσμιας Τράπεζας/ Παγκόσμιου Όργανισμού Έμπορίου/ Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου κλπ., κάποιος δημοσιογράφος, κάποιος εκδότης,

Έπίσης, αναρωτιέμαι αν ή έρώτηση «ποιό είναι τό ποσοστό τών υποχρεωτικών μαθημάτων/μαθημάτων υποχρεωτικής έπιλογής/μαθημάτων ελεύθερης έπιλογής στό σύνολο τών μαθημάτων;» (δείκτης 1-1.2.2) υποδηλώνει ότι υπάρχει μαγική φόρμουλα γιά «ιδανική κατανομή», ή όποια (φόρμουλα) θά εφαρμοστεί έξίσου σέ τόσο διαφορετικά τμήματα όπως, π.χ., ένα Παιδαγωγικό Τμήμα, ένα Τμήμα Μηχανικών οικονομίας και Διοίκησης, ένα Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών κάποιου Πολυτεχνείου ή ΤΕΙ και ένα Τμήμα Ιατρικής.

Στήν έρώτηση/δείκτη «Έφαρμόζονται από τούς διδάσκοντες κοινές διαδικασίες και κοινά κριτήρια αξιολόγησης τών φοιτητών;», όπου είναι πασιφανές ότι υπονοείται ότι είναι θετικό νά υπάρχουν κοινές διαδικασίες, θά άντ-ερωτούσα κι' εγώ, «γιατί, είναι απαραίτητο;». Τί νόημα θά είχε τότε ή κατοχυρωμένη και εκ του Συντάγματος (άρ. 16, παρ. 1) ακαδημαϊκή έλευθερία και έλευθερία τής διδασκαλίας;

Μήπως ή έρώτηση/δείκτης «Πώς εξασφαλίζεται ή

βιωσιμότητα [οικονομική φυσικά!] του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών;» συνδέεται μέ αυτό πού είχε γραφτεί στήν Εισηγητική Έκθεση του ν. 3374/2005, ότι «... τά ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης, ... έχουν επίσης τήν ευθύνη γιά τή μελλοντική τούς εξέλιξη και τή διαχείριση τών οικονομικών τούς», και μόνο γιά νά μήν προκληθούν αντίδράσεις (πού θά πάει όμως...) δέν μπήκε ανάλογη έρώτηση γιά τά Προπτυχιακά Προγράμματα;

Μήπως ή έρώτηση/δείκτης «Ποιός είναι ο μέσος εβδομαδιαίος φόρτος διδακτικού έργου τών μελών του ακαδημαϊκού προσωπικού του Τμήματος;», πέρα από τήν εύλογη έρώτηση περί καθορισμού του «ιδανικού φόρτου», ύποκρύπτει μιά παραδοχή ότι όσες περισσότερες ώρες διδάσκει κάποιος, τόσο καλύτερος ακαδημαϊκός δάσκαλος είναι (γιά έρευνα, συγγραφή, φοιτητική ύποστήριξη, διοικητικά καθήκοντα ούδεις λόγος...); Μπορεί νά μετρηθεί ή ποιότητα τής ακαδημαϊκής διδασκαλίας μέ τίς διδακτικές ώρες/εβδομάδα (και αυτό είναι και βασικό πρόβλημα έγκυρότητας τής αξιολόγησης); Τί μπορεί νά υπονοείται εδώ γιά τό μέλλον τών εργασιακών σχέσεων του ΔΕΠ τών ΑΕΙ (βλ. π.χ. έντατικοποίηση), μέ δεδομένη και τήν άναξιοπρεπώς χαμηλή άμοιβή τούς;

Τί σημαίνει ή έρώτηση γιά «άναλογία διδασκόντων /διδασκομένων στά μαθήματα» (δείκτης 2.7.1); Είναι αυτό κάτι έξαρτάται από κάθε ίδρυμα/σχολή/τμήμα ξεχωριστά, ή συσχετίζεται μέ τό γενικότερο πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής (βλέπε π.χ. αριθμός εισακτέων) καθώς και μέ τήν επάρκεια χρηματοδότησης τών ιδρυμάτων (από τό διδακτικό προσωπικό μέχρι τίς ύποδομές). Αν έχουμε λοιπόν σέ κάποιο τμήμα μικρή άναλογία (κλάσμα) διδασκόντων/διδασκομένων σέ κάποια μαθήματα, αυτό τί σημαίνει γιά μιά αξιόπιστη και έγκυρη άποτίμηση τής δουλειάς πού γίνεται στό τμήμα αυτό, και εν τέλει ποιός φταίει;

Και μιά και αναφέρθηκα στίς ύποδομές, όταν ή συζήτηση πάει στίς ύποδομές και τό έμψυχο δυναμικό τών ΑΕΙ, εκεί πραγματικά τά «κριτήρια-δείκτες» φαντάζουν τελείως άνίκανα νά αποδώσουν μέ «αντικειμενικό τρόπο» τήν κατάσταση τής Τριτοβάθμιας Έκπαίδευσης. Γιά παράδειγμα, έξαρτάται ή όχι ή παροχή «εκπαιδευτικών βοηθημάτων» από τούς διδάσκοντες και τό τμήμα, ή από τίς διαθέσιμες πιστώσεις γιά άγορά τών βοηθημάτων αυτών; Είναι ή όχι κατεξοχήν θέμα κρατικής χρηματοδότησης και γενικότερου θεσμικού πλαισίου ή πληρότητα σέ «μέσα και ύποδομές» (δείκτης 2.5), ή ή παροχή κινήτρων «γιά τήν διεξαγωγή έρευνας στά μέλη τής ακαδημαϊκής κοινότητας» (δείκτης 3.1.4), ή «οί έρευνητικές ύποδομές» (δείκτης 3.3), ή ή στελέχωση τών «διοικητικών και τεχνικών υπηρεσιών» (δείκτης 6);

Η «Κινητικότητα του διδακτικού προσωπικού και τών φοιτητών» (δείκτης 2.10) είναι κάτι τό όποιο στηρίζεται στήν καλή θέληση και διάθεση τών ιδίων τών διδασκόντων και φοιτητών, ή σχετίζεται άμεσα μέ τό ασφνκτικό θεσμικό πλαίσιο και τή γραφειοκρατία

πού έχει καλλιεργήσει τό συγκεντρωτικό ελληνικό Κράτος – και τά συμφέροντα πού τό νέονται;

Τέλος, ή ένότητα «Σχέσεις με παραγωγικούς φορείς» φαίνεται νά «ρίχνει τό μπαλάκι» στά ιδρύματα τής Τριτοβάθμιας Έκπαίδευσης γιά τή «διαχείριση τών οικονομικών τους», όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Ήδη, όπως έχει διαφανεί και στό άρθρο 5 τού Νόμου-Πλαίσιο, γιά τή χρηματοδότηση τών ΑΕΙ θά διεξάγονται «διαβουλεύσεις» μεταξύ κυβέρνησης και κάθε ιδρύματος πού θά καταλήγουν σέ τετραετείς «συμφωνίες», οι όποιες θά προβλέπουν αμοιβαίες «δεσμεύσεις» γιά συγκεκριμένους στόχους (business plan). Δηλαδή, τά πανεπιστήμια δέν θά χρηματοδοτούνται γιά τή συνολική τους λειτουργία αλλά μέ βάση τήν «επίτευξη τών στόχων» πού θά έχουν συνυπογράψει μέ τό Υπουργείο Παιδείας. Αυτό, σέ συνδυασμό μέ δείκτες «ποιότητας» όπως ο προαναφερόμενος («Σχέσεις με παραγωγικούς φορείς») θά δημιουργήσει Πανεπιστήμια και ΤΕΙ πολλών ταχυτήτων, μέ συνέπεια τή συρρίκνωση τών περιφερειακών Πανεπιστημίων και τή επιδείνωση τού γιγαντισμού όρισμένων κεντρικών. Ήδη, τό δημόσιο Πανεπιστήμιο ύφίσταται και τήν «έκ τών έσω» πίεση από ισχυρές ομάδες πανεπιστημιακών οι όποιες, σέ άγαστή συνεργασία μέ τό έκάστοτε Υπουργείο Παιδείας, αναπτύσσουν «επιχειρηματική δραστηριότητα» και εισάγουν άγοραίους κανόνες βιωσιμότητας, ανταγωνιστικότητας και άποδοτικότητας, αξιοποιώντας τή διαχείριση έξωτερικά χρηματοδοτούμενης

έρευνητικής δραστηριότητας αλλά και κοινοτικών προγραμμάτων. Τώρα πλέον, θεωρείται δεδομένο ότι οι άκαδημαϊκοί θά «κυνηγούν» (κυριολεκτικά) τή χρηματοδότηση ιδιωτών (αυτό βαπτίζεται ως «μηχανισμοί και διαδικασίες γιά τήν άνάπτυξη συνεργασιών» ή «στρατηγική άκαδημαϊκής άνάπτυξης»), τόσο γιά νά επιβιώσουν οι ίδιοι/ες, αλλά και γιά νά παράγουν ένα ελάχιστο διδακτικού και έρευνητικού έργου. Αναρωτιέμαι πάντως σέ ποιού είδους «έκπόνηση τοπικών /περιφερειακών σχεδίων άνάπτυξης» (δείκτης 4.5.4) μπορεί νά προβεί ένα Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, ή ένα Τμήμα Νεοελληνικής Φιλολογίας, και άν δέν «μπορέσει» τελικά τί μέλλει γενέσθαι μέ τή χρηματοδότησή του;

Αυτά είναι μόνο μερικά από τά πολλά έρωτήματα πού μου έχει δημιουργήσει ο κατάλογος μέ τά «κριτήρια» και τούς «δείκτες» αξιολόγησης πού έστειλε ή ΑΔΙΠ, και φαντάζομαι πώς δέν είμαι ο μόνος πού άγωνιό για τό μέλλον άν εφαρμοστεί, μέ τόν ίσοπεδωτικό τρόπο πού περιέγραφα παραπάνω, ο νόμος 3374/2005. Όπως προείπα, ο νέος Νόμος-Πλαίσιο δέν μου αφήνει πολλά περιθώρια αισιοδοξίας, αλλά άναμένω από τούς/τίς συναδέλφους μου, πού θά πρέπει –επιτέλους– νά καταλάβουν τό νόημα τών προσφάτων θεσμικών ρυθμίσεων, νά στείλουν αισιόδοξα μηνύματα μέ τή μελλοντική τούς στάση, μέσα στους και έξω από τούς άκαδημαϊκούς χώρους.

ΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

του Γιώργου Ἀγγελόπουλου

Από τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 οἱ μελέτες γιὰ τὴ μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα παύουν σταδιακὰ νὰ ἐξετάζουν τὴν ἐξωτερικὴ μετανάστευση ἢ/καὶ τὴν παλιννόστηση καὶ ἐντοπίζουν τὴν προσοχὴ τους στὴν παρουσία μεταναστῶν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ συνοψίζει ὀρισμένες καταρχὰς διαπιστώσεις ἀναφορικὰ: (α) μὲ τὰ πλαίσια ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν μελετῶν, (β) τὴ συμβολὴ τῶν ἀνθρωπολογικῶν μελετῶν στὴ μελέτη τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου στὴν Ἑλλάδα καὶ (γ) τὴ συμβολὴ τῆς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης τῆς μετανάστευσης στὴν Ἑλλάδα στὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα.¹ Ἰδιαίτερη προτεραιότητα δίνεται στὰ δύο τελευταῖα ἐρωτήματα καταρχὴν ἀνάδειξη τῆς σχέσης κοινωνίας καὶ λόγου πού παράγεται γιὰ αὐτὴν καὶ δευτερευόντως ἐπιδιώκοντας τὴν ἐπισήμανση ὅσων αὐτοῦ πού ὀνομάστηκε παραδειγματικὴ στροφὴ τῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα.²

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ διαθέσιμου ὑλικοῦ ἐπιχειρεῖ νὰ συνθέσει τὴ μεγάλη εἰκόνα, γεγονός πού μοιραῖα ὀδηγεῖ σὲ γενικεύσεις. Διευκρινίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν ὑπάρχει κάποια «ἐλληνικὴ ἢ ἐλλαδικὴ ἰδιαιτερότητα» στὶς αἰτίες καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν μεταναστευτικῶν ροῶν τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ἀντίστοιχα φαινόμενα ἐμφανίστηκαν ἢ ἐμφανίζονται καὶ σὲ ἄλλες δυτικὲς βιομηχανικὲς κοινωνίες. Ὑπάρχουν βέβαια ἰδιομορφίες τῆς ἐλλαδικῆς περίπτωσης, οἱ ὁποῖες ὅμως σὲ καμία περίπτωση δὲν θέτουν ζήτημα «μεθοδολογικοῦ ἐθνικισμοῦ». Οἱ ἰδιομορφίες αὐτὲς ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ χρόνου ἀφίξης τῶν μεταναστῶν καὶ τοῦ μεγέθους τῆς μετανάστευσης: ἡ μετανάστευση πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἐνισχύει τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς χώρας κατὰ 8%-10% σὲ λιγότερο ἀπὸ δύο δεκαετίες.³

Τὸ φαινόμενο τῆς μετανάστευσης ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν ἐπικράτεια τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ κράτους ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τὶς πρώτες δεκαετίες τῆς συγκρότησής του. Οἱ ὑπάρχουσες μελέτες γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἐστιάζονται κυρίως στὴ μετακίνηση τῶν ἑτεροχθόνων πρὸς τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο καὶ στὴ μετανάστευση τμήματος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδας (ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα). Ἀπὸ αὐτὲς τὶς μελέτες ἔχει διαφύγει τὸ γεγονός ὅτι ἡ Πάτρα, ἡ Ἐρμούπολη καὶ ἡ Ἀθήνα ὑπῆρξαν ἐστῖες συγκέντρωσης μεταναστῶν ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μέση Ἀνατολή ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα.⁴ Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ

1. Τὸ παρὸν κείμενο βασίζεται σὲ ἀνακοίνωση πού ἐγινε στὸ διεθνὲς συμπόσιο τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου μὲ θέμα «Πολυπολιτισμικότητα καὶ Μετανάστευση», 23-24 Ὀκτωβρίου 2006. Ἐκτιμῶ τὴν κατάσταση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ «ἐπισκεπτή» στὸ χῶρο τῶν μεταναστευτικῶν μελετῶν. Εὐχαριστῶ τὸν Γιώργο Τοιμουρῆ καὶ τὸν Δημήτρη Δαλάκογλου γιὰ τὰ χρήσιμα σχόλια τους.

2. Ὁ ὅρος παράδειγμα χρησιμοποιεῖται σύμφωνα μὲ τὸν T.H. Kuhn.

3. Τὰ ζητήματα αὐτὰ τέθηκαν καταρχὴν ἀπὸ τὸ Γ. Τοιμουρῆ (βλ. Γ. Τοιμουρῆς, «Ἀνθρωπολογία καὶ μετανάστευση: ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας», ἀνακοίνωση στὸ διεθνὲς συμπόσιο τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου μὲ θέμα «Πολυπολιτισμικότητα καὶ Μετανάστευση», 23-24 Ὀκτωβρίου 2006). Γιὰ μιὰ ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ ζητήματος τοῦ «μεθοδολογικοῦ ἐθνικισμοῦ», βλ. A. Wimmer καὶ G. N. Shiller, «Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences», *Global Networks*, 2,4 (2002), 301-334.

1920 πληθαίνουν οι μελέτες που εξετάζουν φαινόμενα αναγκαστικής μετανάστευσης που προκαλείται από τις διαδικασίες εθνικής ομογενοποίησης στα Βαλκάνια.⁵ Στις δύο επόμενες δεκαετίες, μετά δηλαδή τους Βαλκανικούς Πολέμους, τη Μικρασιατική Καταστροφή και τις ανταλλαγές πληθυσμών παράγεται ένα σώμα μελετών που άποτιμά τις συνέπειες των ποικίλων μορφών προσφυγικής μετακίνησης. Η πλειοψηφία αυτών των μελετών χρησιμοποιεί εργαλεία από το χώρο της ιστορίας, της γεωγραφίας, των οικονομικών, και συχνά αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης συζήτησης για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και του πολιτικού συστήματος.⁶

Τό ζήτημα της μετανάστευσης θά αποτελέσει εκ νέου αντικείμενο μελέτης στη δεκαετία του 1960 όταν δειά θά αρχίσει νά παράγεται μιά πιό ολοκληρωμένη γηγενής βιβλιογραφία στο χώρο των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών. Πρόκειται για μελέτες που εστιάζονται κυρίως στη μετανάστευση από την Ελλάδα στο εξωτερικό και δευτερευόντως στην εσωτερική μετανάστευση από τον αγροτικό χώρο στην Αθήνα.⁷ Τήν ίδια περίπου περίοδο εμφανίζονται και οι πρώτες ανθρωπολογικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα που πραγματοποιούνται από την Ε. Φρίντλ στα Βασιλικά της Βοιωτίας και από τον Τ. Κάμπελ στους Σαρακατσάνους της ΒΔ Ηπείρου.⁸ Στο έργο αυτών των δύο πρωτοπόρων έρευνητών έντοπιζονται λίγες διάσπαρτες αναφορές στη μετανάστευση, κυρίως σέ σχέση με την επίρροή των μεταναστών στο χωριό ή στην κοινότητα (έπιρροή οικονομική, επίρροή πολιτισμική και πολιτική). Έν πολλοίς, όμως, οι ξένοι και αργότερα οι Έλληνες ανθρωπολόγοι μέχρι και τά μέσα της δεκαετίας του 1980 δέν ασχολήθηκαν συστηματικά με τη μετανάστευση. Τά φαινόμενα της μετανάστευσης και της προσφυγιάς δέν απουσιάζουν από τη μεγάλη εικόνα που παράγεται για την ελληνική κοινωνία από τους ανθρωπολόγους αλλά σίγουρα τό έργο τους δέν εστιάζεται σέ αυτά. Ακόμα και ανθρωπολόγοι όπως ή Ρ. Χίρσον, ό Λ. Ντάνφορθ, ή Β. Κόκοτ, ό Ν. Σαλαμόνε κ.ά. που εργάζονται με προσφυγικούς πληθυσμούς στις δεκαετίες του 1970-1980 έντάσσουν τους προβληματισμούς τους σέ θεωρητικά παραδείγματα που σέ περιορισμένο μόνο βαθμό ασχολούνται με τη μετανάστευση.⁹ Η Χίρσον, για παράδειγμα, εστιάζει τους προβληματισμούς της σέ ζητήματα μνήμης, ταυτότητας, συγγένειας και έμφυλων σχέσεων στο αστικό περιβάλλον. Τήν ίδια βέβαια περίοδο άρκετοί κοινωνιολόγοι, ψυχολόγοι, ιστορικοί και γεωγράφοι εργάζονται συστηματικά πάνω στην μεταπολεμική μετανάστευση από την Ελλάδα στο εξωτερικό και στην μετά τό 1974 παλιννόστηση τόσο των οικονομικών μεταναστών όσο και των πολιτικών προσφύγων.

Όπως ύποστηρίζει ό Γ. Τοιμουής, τό έλλειμμα της ανθρωπολογικής προσοχής σέ ζητήματα μετανάστευσης στην Ελλάδα στις δεκαετίες του 1950-1980 γίνε-

ται κατανοητό στη βάση των καθιερωμένων επιστημολογικών προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής ανθρωπολογίας, οι οποίες όμως είχαν πολιτικές άφετηρίες. «Η μεταπολεμική ανθρωπολογία, συνεχίζοντας μιά μακρά παράδοση δομολειουργισμού καθιστά τήν έτερότητα αντίληπτή ως κατάσταση που προϋποθέτει τη γεωγραφική απόσταση και τό ταξίδι του ανθρωπολόγου. Αποτέλεσμα αυτού του «ήπιου» εξωτισμού είναι ή προτίμηση μελέτης διακριτών χωρικά ή κοινωνικά πληθυσμιακών μονάδων (χωριά, σόγια, επαγγελματικές ομάδες κλπ.). Η τάση αυτή συνδέεται και με τη φυσικοποίηση και έξομοίωση των έννοιων έδαφος/έθνος/λαός/κράτος».¹⁰

Από τά μέσα της δεκαετίας του 1980 και με δεδομένες τις μεταναστευτικές κινήσεις που τότε αρχίζουν νά γίνονται αντίληπτες στην έλλαδική κοινωνία, τό ένδιαφέρον των ανθρωπολόγων στρέφεται σταδιακά

4. Μ. Παροάνογλου, «Η μεταναστευτική κινητικότητα στον ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό», ανακοίνωση στο συνέδριο του Κ.Ε.Μ.Ο. «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του μειονοτικού και μεταναστευτικού φαινομένου», Αθήνα, 15-17 Δεκεμβρίου 2006.

5. Α. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και έποικισμού έν τη Βαλκανική κατά τά έτη 1912-1920*, Έκδόσεις Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευρόπουλου, Κωνσταντινούπολη, 1920.

6. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τά έργα του Κ. Καραβίδα, καθώς και οι μονογραφίες των Eddy, Πεντζόπουλου και Λαδά: C. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Allen and Unwin, London, 1931 - D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Mouton, Paris, 1962 - S. Ladas, *The Balkan exchange of minorities*, McMillan Co, N.Y., 1932.

7. Για μιά κριτική ανασκόπηση αυτής της βιβλιογραφίας βλ. Λ. Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Νεφέλη, Αθήνα, 1999 - Ι. Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Άτλαντικό: ή ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά τό πρώτο μισό του είκοστού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα, 2006 - Λ. Μουσούρου, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα, 1991 - Λ. Μουσούρου και Τ. Κολλάρου, *Παλλινόστηση*, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Έρευνών, Αθήνα, 1980.

8. J.K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Oxford, 1964 - E. Friedl, *Vasilika: A village in modern Greece*, Holt Rinehart and Winston, N.Y., 1962.

9. R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: ή κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004 - L.M. Danforth, *Firewalking and Religious Healing*, Princeton University Press, Princeton, 1989 - W. Kokot (έπιμ.) *Stadtmosaik. Beitrage zur ethnologischen Stadtforschung aus einer Feldexkursion nach Thessaloniki*, Holos, Bonn, 1990 - S. Salamone, *In the shadow of the Holy Mountain*, East European Monographs, Columbia University Press, Boulder, N.Y., 1987.

10. Γ. Τοιμουής, *ό.π.*

στή μετανάστευση. Ἡ ἔμφαση στή μελέτη τῆς μετανάστευσης ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τήν ἀνθρωπολογία ἀλλά γιά τό σύνολο σχεδόν τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα. Ὑπό μιά ἔννοια, δέν θά μπορούσε νά εἶναι καί ἄλλιῶς... Οἱ δύο τελευταῖες δεκαετίες χαρακτηρίζονται ἀπό μιά «βίαιη» ἀνάδειξη τῆς ἑτερότητας στήν ἑλληνική κοινωνία, ἀνάδειξη πρωτόγνωρη σέ ἔνταση καί ἔκταση γιά τά μεταπολεμικά μας δεδομένα,¹¹ φαινόμενο ὄχι βέβαια ἀποκλειστικά ἑλληνικό. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ στροφή πρὸς τή μελέτη τῆς μετανάστευσης δέν ὀφείλεται μόνο στήν ἔξαρση τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου, μετανάστες καί πρόσφυγες –ὅπως παραπάνω ἀναφέρθηκε– εἶχαμε καί στό παρελθόν. Ἡ στροφή αὐτή πρέπει νά γίνει κατανοητή καί ὡς μιά διαδικασία πού συνδέεται μέ προκλήσεις γιά τήν ἑλληνική κοινωνία πού προκύπτουν ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀξανόμενη διασπορακὴ κίνηση ἀνθρώπων, ἀλλά καί ἀπό τήν ἔνταση τῆς διασπορακῆς κίνησης κεφαλαίου καί εἰκόνων.

Ἐχοντας αὐτά ὡς δεδομένα, μπορούμε νά κατανοήσουμε καί τή συμβολή τῆς ἀνθρωπολογίας στή μελέτη τῆς μετανάστευσης στήν Ἑλλάδα. Ἡ πλειοψηφία τῶν μελετῶν περὶ μετανάστευσης στήν Ἑλλάδα, μελετῶν πού παράγονται κυρίως ἀπό κοινωνιολόγους καί οικονομολόγους, ἐντοπίζει τήν προσοχή της σέ ζητήματα πού ἀφοροῦν (α) τίς συνέπειες τῆς ἔνταξης τῶν μεταναστῶν στήν ἀγορὰ ἐργασίας (π.χ. στό ἀσφαλιστικό σύστημα, στή ρύθμιση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων, στίς μεταβολές τῶν μισθῶν καί τῶν εἰσοδημάτων κλπ.), (β) τίς ἀλλαγές στό ἐκπαιδευτικό σύστημα πού ἐπιβάλλονται ἀπό τήν παρουσία τους («διαπολιτισμικά σχολεῖα», διδασκαλία μητρικῆς γλώσσας, ἑτερογένεια τοῦ μαθητικοῦ πληθυσμοῦ, ὠσμώσεις καί συγκρούσεις ἐντός καί ἐκτός σχολείου, οἱ «Ἀλβανοὶ σημαιοφόροι» κλπ.), (γ) τοὺς προβληματισμούς γιά θέματα δημόσιας τάξης καί ὁμαλῆς κοινωνικῆς ἔνταξης (τό ἰδεολόγημα τοῦ «κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ», τό στερεότυπο τοῦ μετανάστη πιθανοῦ ἐγκληματία, ρατσισμός καί ξενοφοβία κλπ.).¹² Ἡ παρατήρηση αὐτή ἰσχύει ἂν ἐξετάσουμε καί τήν ἀντίστοιχη βιβλιογραφία πού παρήγαγαν οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες σέ ἄλλες κοινωνίες πού δέχθηκαν μεταναστευτικὰ ρεύματα πρὶν ἀπὸ τή δική μας κοινωνία. Ὑπάρχουν βέβαια σημαντικὲς διαφορὲς σέ αὐτή τή βιβλιογραφία πού ἀφοροῦν τό ζήτημα τῶν ἐθνοτικῶν ὁμάδων καί τῶν φυλῶν στή βρετανική, τή βορειοαμερικανική καί τή γαλλική περίπτωση.¹³ Ὑπό μιά ἔννοια, ἡ ἔρευνα γιά τή μετανάστευση κυρίως ἐστιάζεται σέ «προβλήματα» (ὄχι ζητήματα)¹⁴ πού ἡ μετανάστευση δημιουργεῖ γιά ὅσες δομές ἐξουσίας βρίσκονται καθηλωμένες σέ οὐσιοκρατικές πολιτικές ταυτοτήτων (ἀποικιακές, ἐθνικές, πολυπολιτισμικές). Ἐδῶ ἐντοπίζεται καί ἡ αἰτία πού ὀδηγεῖ πολλές ἀπὸ αὐτές τίς μελέτες στό νά ἀναπαράγουν κάποια στερεότυπα: τό ἔθνος, ὁ ἐθνικός πολιτισμός, τά ὀφέλη καί οἱ ζημιές τῆς μετανάστευσης γιά τό ἔθνος καί τήν ἐθνική

οἰκονομία, οἱ συνέπειες στό ἐθνικὸ εἰσόδημα, ἡ πολιτισμικὴ ὁμοιογένεια, ἡ ἔνταξη καί ἡ ἀφομοίωση, ἡ ἐθνικὴ ὑπόσταση, ὁ ρατσισμός κλπ. Παράλληλα, ἡ τάση αὐτὴ ἐνισχύει κάποια μεθοδολογικά στεγανά, στό βαθμὸ πού κυρίως βασίζεται σέ ποσοτικὸν χαρακτῆρα προσεγγίσεως.¹⁵

Στόν ἀντίποδα αὐτῆς τῆς βιβλιογραφίας, οἱ ἀνθρωπολόγοι ἐπιχειροῦν νά φωτίσουν ὀρισμένες σχετικὰ ἀθέατες πτυχές τῆς μετανάστευσης, ὅπως ὁ λόγος τῶν ἰδίων τῶν μεταναστῶν, ἡ μετανάστευση τοῦ νοικοκυριοῦ καί ὄχι ἡ ἀτομικὴ (συνήθως ἀνδρική) μετανάστευση, ἡ δευτέρη γενιά, ἡ μετανάστευση τῶν γυναικῶν, τά προσωπικά καί ὄχι μόνο τά οικονομικά κίνητρα τῆς μετανάστευσης, ἡ μετανάστευση ὡς συνέπεια τῆς κοινωνικῆς καί ταξικῆς ἀποσύνθεσης στήν κοινωνία ἀποστολῆς. Οἱ ἔρευνες αὐτές, στό βαθμὸ πού δίνουν ἔμφαση στό λόγο τῶν μεταναστῶν, ἀναδεικνύουν συχνά διαφορετικὰ ζητήματα ἀπὸ αὐτὰ πού ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ὑποδοχῆς θεωρεῖ ὡς «προβλήματα» πού δημιου-

11. Εὐ. Παπαταξιάρχης «Τὰ ἄχθη τῆς ἑτερότητας» στό Εὐ. Παπαταξιάρχης (ἐπιμ.) *Περιπέτειες τῆς ἑτερότητας*, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα, 2007, 1-86.

12. Θά ἦταν πρακτικὰ ἀδύνατο νά παραλέμψουμε ἀναλυτικὰ τοὺς τίτλους τῶν σχετικῶν δημοσιεύσεων. Γιά μιά συνολικὴ καί κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας βλ. Χ. Ναξάκης καί Μ. Χλέτσος (ἐπιμ.), *Μετανάστες καί Μετανάστευση*, Ἀθήνα: Πατάκης, 2001 - Α. Μαργάκης, Δ. Παρσάνογλου καί Μ. Παύλου (ἐπιμ.) *Μετανάστες στήν Ἑλλάδα*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 2001 - Μ. Παύλου καί Δ. Χριστόπουλος (ἐπιμ.) *Ἡ Ἑλλάδα τῆς μετανάστευσης: Κοινωνικὴ συμμετοχὴ, δικαιώματα καί ιδιότητα τοῦ πολίτη*, Ἀθήνα: Κριτική (Κ.Ε.Μ.Ο.), 2004 - Λ. Λαμπριανίδης καί Α. Λυμπεράκη, *Ἀλβανοὶ μετανάστες στή Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη*, Παρατηρητής, 2001 - Μ. Πετρονότη καί Α. Τριανταφυλλίδου, *Σύγχρονα μεταναστευτικὰ ρεύματα πρὸς τὴν Ἑλλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Ἀθήνα, 2003 - Ε. Βουτυρά, *Pontic Greeks of the Former Soviet Union. Diaspora and affinal repatriation*, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτζ, 2007.

13. Γιά τὴ βρετανικὴ καί τὴ βορειοαμερικανικὴ περίπτωσιν βλ. Μ. Banks, *Ἐθνοτισμός. Ἀνθρωπολογικὲς κατασκευές*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 2005, (κεφάλαια 3 καί 4). Γιά τὴν περίπτωση τῆς Γαλλίας βλ. J.-F. Gossiaux, «Ethnicite, Nationalites, Nation» στό Μ. Abeles καί Η.-P. Jeudy (ἐπιμ.) *An Anthropologie du Politique*, Armand Colin, Παρίσι, 1997 καί P. Routhignat καί J. Streiff-Fenart, *Theories de l'ethnicite*, Presses Universitaires de France, Παρίσι, 1999.

14. Ἡ Τοιμπριδίου παρατηρεῖ ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς κλάδους πού θεωρήθηκε ὡς πλέον ἀρμόδιος γιά τὴ μελέτη τῆς μετανάστευσης εἶναι ἡ ἐγκληματολογία. Βλ. Φ. Τοιμπριδίου, «Μετανάστες καί πολιτισμός. Σκέψεις γιά τὴν ἐννοιολόγηση καί χρῆση τῶν ἀναλυτικῶν ἐργαλείων στό ζήτημα τῆς «μετανάστευσης»», στό Μ. Παύλου καί Δ. Χριστόπουλος (ἐπιμ.), ὅ.π., σ. 141-173.

15. Τοιμουρής, ὅ.π.

γοῦνται ἀπὸ τὴ μετανάστευση. Συνήθως οἱ μελέτες τῶν ἀνθρωπολόγων ἐστιάζονται σὲ τοπικότητες, γεγονός πού καθιστᾷ δύσκολη τὴ γενίκευση τῶν συμπερασμάτων. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ὅμως συνιστᾷ καὶ τὸ συγκριτικὸ τοῦς πλεονέκτημα, στὸ βαθμὸ πού ἀναδεικνύουν τὶς πολλαπλές ὄψεις καὶ συσχετίσεις τῶν παραγόντων τῆς μετανάστευσης πού καταγράφονται στὸ μακροεπίπεδο τῆς ἀνάλυσης. Ἀναδεικνύουν ἔτσι τὸ σύνθετο τοπίο τῆς μετανάστευσης καὶ αἰρουν τὶς ὅποιες ὑπεραπλουστευτικὲς συνταγές τῶν μάγων τῆς μεταναστευτικῆς πολιτικῆς. Ἐπιπλέον, ἐκθέτοντας τὴν κατάσταση μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τῶν μεταναστῶν συμβάλλουν ὥστε ἡ συζήτηση νὰ μετατεθεῖ ἀπὸ τὰ θεωρούμενα ὡς «προβλήματα» πού παράγονται ἀπὸ τὴ μετανάστευση σὲ συνθήκες πού τὰ παράγουν. Συμβάλλουν σὲ τὶς προσπάθειες ὑπέρβασης τοῦ ἐμπειρισμοῦ πού παρατηρεῖται σὲ ἀρκετὲς ποσοτικὲς ἐρευνες τῆς μετανάστευσης. Τέλος, οἱ ἀνθρωπολογικὲς μελέτες τῆς μετανάστευσης ἐπισημάναν ἐμφατικὰ τὸ ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς μετανάστευσης στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐλλιπὴς ἂν δὲν λαμβάνει ὑπόψη τῆς τὶς συνέπειες τῶν μεταναστευτικῶν ροῶν σὲ συλλογικὲς καὶ ἀτομικὲς ταυτότητες καὶ στὴ συγκρότηση τοῦ ἔθνους - κράτους. Ἡ ἀναδιαπραγμάτευση τοῦ συνόρου ἀνάμεσα σὲ ἐμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους ἀφορᾷ ὄχι μόνον τοὺς ἄλλους (τοὺς μετανάστες δηλαδή πού ἐγκαθίστανται στὴν Ἑλλάδα). Ἀφορᾷ ὅλους, καὶ αὐτοὺς πού βρῖσκονται ἀπὸ τὴ μιά πλευρὰ (τοὺς μετανάστες) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ συνόρου (ἐμᾶς τοὺς γηγενεῖς).¹⁰ Ἐπιπλέον, οἱ ἀνθρωπολογικὲς μελέτες μᾶς εὐαισθητοποίησαν στὸ νὰ δοῦμε αὐτὲς τὶς κατηγορίες (μετανάστες, γηγενεῖς) ὡς ἑτερογενεῖς ἐσωτερικὰ καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὶς κἀθετες καὶ ὀριζόντιες διακρίσεις καὶ συνθέσεις πού ὑπάρχουν, διακρίσεις ταξικὲς, ἐμφυλές, ἡλικιακὲς, γεωγραφικὲς, πολιτικὲς, θρησκευτικὲς. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο συμβάλει ἄλλωστε καὶ ἡ μεθοδολογικὴ ἐπιλογή τῶν περισσότερων ἀνθρωπολόγων οἱ ὅποιοι προσεγγίζοντας τὴ μετανάστευση δὲν ἐξετάζουν μόνον τὸ ἐδῶ καὶ τώρα τῶν μεταναστῶν στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ συνήθως ἐπεκτείνουν τὴ δουλειά τους καὶ στὸ παρελθόν τῶν μεταναστῶν, δηλαδή σὲ κοινωνίες ἀποστολῆς.

Θὰ μπορούσε νὰ γίνει ἕνας παραλληλισμὸς τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐρευνας γιὰ τὴ μετανάστευση στὴ Μεγάλη Βρετανία καὶ στὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἀναδείξει τὴν ἰδιαίτερη συμβολὴ τῆς ἀνθρωπολογικῆς ὀπτικῆς. Κάνοντας αὐτὸν τὸν παραλληλισμὸ, δὲν ὑπονοοῦμε ὅτι τὰ φαινόμενα ἐπαναλαμβάνονται μηχανικὰ, ἀπλῶς τονίζουμε ὅτι ἡ ἐλλαδικὴ περίπτωση μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ εὐρύτερα ρεύματα πού παρατηροῦνται σὲ δυτικὲς διομηχανικὲς καπιταλιστικὲς κοινωνίες. Θὰ μπορούσαμε, λόγου χάρι, νὰ βροῦμε κοινὰ σημεία στὸν τρόπο προσέγγισης τῆς μετανάστευσης ὅπως ἐπιχειρεῖται σήμερα ἀπὸ τὸ Ι.ΜΕ.Π.Ο. ἀλλὰ καὶ ὅσους χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικὰ ποσοτικὲς μεθόδους ἀνάλυσης μὲ τὶς τάσεις πού κυριαρχοῦσαν στὴ δεκαετία τοῦ 1970 στὴ

Βρετανικὴ Ἐπιτροπὴ Φυλετικῆς Ἰσότητος. Ἀντίστοιχα, τὸ ἔργο τῶν ἐρευνητῶν πού χρησιμοποιοῦν πολλαπλὲς μεθόδους ἀνάλυσης (συμπεριλαμβανομένων τῶν μεθόδων τῆς ἀνθρωπολογίας) καθὼς καὶ ἡ πιὸ πολιτικοποιημένη δράση τοῦ Κ.Ε.Μ.Ο. πού δίνει ἐμφαση σὲ θέματα δικαιωμάτων τῶν μεταναστῶν καὶ προσφύγων προσομοιάζουν μὲ τὴν ἀτζέντα πού εἶχε στὶς δεκαετίες τοῦ 1970 καὶ 1980 τὸ Βρετανικὸ Ἰνστιτούτο Φυλετικῶν Σχέσεων.

Τέλος, μπορούμε σήμερα νὰ διατυπώσουμε καὶ κάποιες ἀρχικὲς παρατηρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ συμβολὴ τῆς ἀνθρωπολογικῆς μελέτης τῆς μετανάστευσης στὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ διατύπωση αὐτὴ καταρχὰς ὑπονοεῖ ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἐπαναπροσδιορισμὸς τῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα πού σὲ βασικὲς γραμμές, ὅπως ἔγραψαν καὶ ἡ Δ. Μαδιανοῦ καὶ ὁ Εὐ. Παπαταξιάρχης,¹¹ ἀκολουθεῖ μιά κίνηση ἀπὸ τὶς μελέτες ἀγροτικῶν κοινοτήτων, στὴ μελέτη τοῦ φύλου, στὴν ἐρευνα γιὰ τὶς μειονότητες καὶ ἀπὸ ὅτι φαίνεται στὴ μελέτη τῆς μετανάστευσης καὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς. Ἀκολουθεῖ ἐπίσης μιά πορεία στὴν ὁποία σταδιακὰ ὄλο καὶ περισσότερες ἐρευνες πραγματοποιοῦνται στὰ πλαίσια μιᾶς ἀνθρωπολογίας οἴκοι. Ἡ ἐντονη πολιτικοποίηση τῆς ἑτερότητας στὴ δεκαετία τοῦ 1990 στὴν Ἑλλάδα – ὀρισμένοι μιλοῦν γιὰ ἑτεροφιλία – ἐπηρεάσε τὴ διαμόρφωση τῆς θεωροῦμενης ὡς «καθ' ὕλην ἀρμόδιας ἐπιστήμης» τῆς ἑτερότητας, τῆς ἀνθρωπολογίας.¹² Δημιούργησε ζήτηση γιὰ

16. Ἡ ἐπισημάνση αὐτὴ ἐντοπίζεται βέβαια καὶ σὲ πληθώρα ἐργων πού ἐξετάζουν, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τὴ μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ν. Διαμαντοῦρος ἀναδεικνύει τὸ ζήτημα καὶ ὡς πρὸς τὴ σημασία του γιὰ τὸ πολιτικὸ σύστημα στὴν Ἑλλάδα (βλ. Ν. Διαμαντοῦρος, «Πρόλογος» στὸ Μ. Παύλου καὶ Δ. Χριστόπουλος (ἐπιμ.) *Ἡ Ἑλλάδα τῆς μετανάστευσης*, Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., 2004). Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Διαμαντοῦρου γιὰ τὸ «στοιχίωμα τῆς μετανάστευσης» στὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας προσομοιάζουν μὲ τὴν προβληματικὴ πού ἐκφράστηκε ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς γιὰ τὸν ἐκσυγχρονιστικὸ ρόλο τῶν προσφύγων στὸ μεσοπόλεμο.

17. Παπαταξιάρχης, ὅ.π. - D. Gefou - Madianou, «*Mirroring ourselves through Western texts: The limits of an indigenous anthropology*» στὸ H. Driessen (ἐπιμ.) *The Politics of Ethnographic Reading and Writing: Confrontations of Western and Indigenous Views*, Verlag breitenbach Publishers, Saarbrücken, 1993.

18. D. Gefou-Madianou, «Disciples, discipline and reflection. Anthropological encounters and trajectories» ὀδῶ Μ. Strathern (ἐπιμ.) *Audit Cultures. Anthropological studies in accountability, ethnics and the academy*, Routledge, Λονδίνο καὶ Ν. Υόρκη, 2000, 258-259 - Εὐ. Παπαταξιάρχης, «Ἡ πανεπιστημιακὴ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας στὴν Ἑλλάδα. Μιά πρώτη προσέγγιση» ἀνακοίνωση στὸ ἐπιστημονικὸ διήμερο τοῦ Τμήματος Κοινωνιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης «Προοπτικὲς καὶ

ἀνθρωπολογία καί συνέβαλε στή θεσμική τῆς ἀνάπτυξη στό Πανεπιστήμιο ἀλλά καί ἔξω ἀπό αὐτό (ἐρευνητικά κέντρα, ὑπουργεῖα, τοπική αὐτοδιοίκηση). Ἐπίσης σέ συνδυασμό μέ τίς γενικότερες ἀλλαγές στήν εὐρωπαϊκή ἀνθρωπολογία συντέλεσε σέ μιά «παραδειγματική στροφή» τῆς ἑλληνικῆς ἐθνογραφίας. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό πύο ὀλισθητικές θεωρήσεις πού εἶχαν ἱστορικά παράγει τήν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας πού μᾶς ὁμοιογενούς κοινωνίας ριζικά διαφορετικῆς ἀπό τίς κοινωνίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Βορῶ, καί ἡ ἐφαρμογή πύο διαντιδραστικῶν προσεγγίσεων ἐπέτρεψαν τή μελέτη τῶν πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν καί τήν ἀνάπτυξη τῶν εὐρωπαϊκῶν χαρακτηριστικῶν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας.¹⁹

Ἡ κατάσταση αὐτή ὁδήγησε καί σέ μιά διαφοροποίηση τῆς οἰκοῦ ἐρευνας, στό βαθμό πού πολλαπλασίασε ποσοτικά καί διαφοροποίησε ποιοτικά τά πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς ἐτερότητας μέσα στήν ἴδια τήν ἑλληνική κοινωνία.²⁰ Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἕνας ἰδιαίτερα σημαντικός ἀριθμός διατριβῶν πού ἐκπονοῦνται στό χῶρο τῆς ἀνθρωπολογίας ἀπό Ἑλληνες ἀφοροῦν τό θέμα τῆς μετανάστευσης ἢ σχετίζονται μέ αὐτό. Ἀξίζει στό σημείο αὐτό νά τονιστεῖ ὅτι παρόλο πού ἡ ἀνθρωπολογική μελέτη τῆς μετανάστευσης στήν Ἑλλάδα εἶναι πολύ πρόσφατη ἔχει προσφέρει τά μάλιστά στο διεισθημονικό διάλογο τῆς ἀνθρωπολογίας μέ ἄλλες κοινωνικές καί ἀνθρωπολογικές ἐπιστήμες. Μεταπολιτευτικά ἡ ἀνθρωπολογία στήν Ἑλλάδα συνομιλεῖ κυρίως μέ τήν ἱστορία, τήν κοινωνιολογία καί τή λαογραφία.²¹ Ἄν ἀνατρέξουμε ὅμως στούς συλλογικούς τόμους ἢ θεματικά ἀφιερῶματα περιοδικῶν γιά τή μετανάστευση²² πού ἐκδόθηκαν τήν τελευταία δεκαετία διαπιστώνουμε τή διεύρυνση τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στήν ἀνθρωπολογία καί ἄλλες κοινωνικές ἐπιστήμες. Διαπιστώνουμε σήμερα ὅτι, μέ ἀφορμή τή μελέτη τῆς μετανάστευσης καί τῶν πολιτικῶν ταυτότητας, ἀναπτύσσεται ἕνας σέ βάθος διάλογος καί μέ τήν κοινωνική ψυχολογία, τή γεωγραφία, τήν πολιτική ἐπιστήμη, τό διεθνές δίκαιο, τήν παιδαγωγική καί τή φιλολογία. Ἐνας διάλογος πού ἐμπλέκει τόσο τά ἐργαλεῖα ὅσο καί τίς θεωρίες τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας.²³ Ὡς συνέπεια αὐτῆς τῆς διαδικασίας, ἐνισχύεται ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀνθρωπολογίας ὡς γνωστικοῦ κλάδου στήν Ἑλλάδα καί ταυτόχρονα ἐπηρεάζεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεματολογίας τῆς.

Ἀξίζει ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῆς μετανάστευσης στήν Ἑλλάδα μεταβάλλει καί τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο διδάσκεται ἡ ἀνθρωπολογία στά ἑλληνικά πανεπιστήμια. Ὑπάρχει σήμερα διαθέσιμο ἕνα πολύτιμο ἐθνογραφικό ὑλικό, εὐτυχῶς δημοσιευμένο καί στά ἑλληνικά, πού ἀναδεικνύει τούς πολλαπλούς τρόπους συγκρότησης τῆς ἐτερότητας στήν ἑλλαδική κοινωνία. Τό ὑλικό αὐτό ὑπερβαίνει τά ὅρια «των δικῶν μας ξένων», τῶν γηγενῶν δηλαδή μειονοτικῶν πληθυσμῶν. Οἱ ἐθνογραφικές προσεγγίσεις τῆς μετανάστευσης ἀναδεικνύουν ἀθέατες πλευρές τῆς δομικῆς συ-

γκρότησης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, στό βαθμό πού αὐτές ἀποκαλύπτονται «μέσα ἀπό τό μεγεθυντικό βαθμό» τῶν «προβλημάτων» πού γεννᾷ ἡ μετανάστευση.²⁴ Ἐμπλουτίζονται ἔτσι ποσοτικά ἀλλά κυρίως ποιοτικά οἱ προβληματισμοί μας καί ἀναδεικνύεται ἡ σαφέστατα πολιτική τούς διάσταση.

Ἐπειτα ἀπό μιά καί πλέον δεκαετία ἐρευνῶν γιά τή νέα μετανάστευση στήν Ἑλλάδα ἔχει πλέον διαμορφωθεῖ ἕνα σημαντικό σῶμα μελετῶν πού προσφέρουν γόνιμες, ρεαλιστικές καί ἐφαρμόσιμες προτάσεις. Ἡ συνεισφορά τῆς κοινωνικῆς ἀνθρωπολογίας σέ αὐτή τήν προσπάθεια εἶναι διακριτή καί ὑπολογίσιμη. Τό ζητούμενο γιά τίς κοινωνικές ἐπιστήμες εἶναι πλέον νά ἀκουστοῦν δημόσια καί νά συμβάλουν στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς.

μέλλον τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα», Ρέθυμνο, 19-20 Ὀκτωβρίου 1996.

19. Παπαταξιάρχης, ὁ.π., 2007

20. D. Gefou - Madiapou, ὁ.π., 2000.

21. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. Ε. Αὐδίκος «Λαογραφία: μιά ἐπιστήμη ὑπό ἀμφισβήτηση», *Δωδώνη*, 22 (1996), 1-12 - Β. Νιτσιάκος «Λαογραφία καί Κοινωνική Ἀνθρωπολογία» στό Β. Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ἐτερόκλητα*, Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς, 1997, 13-23. - Φ. Τοιμπερίδου «Ἡ λαογραφία ὡς «κληρονομιά» στήν κοινωνική καί πολιτισμική ἀνθρωπολογία τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου» στό Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (ἐπιμ.) *Ἑλληνικός παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία καί Ἱστορία. Συνέδριο στή μνήμη τῆς Α. Κυριακίδου-Νέστορος*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001, 38-46 - Ε. Τουντασιάκη, «Ἀνθρωπολογία καί Λαογραφία», *Δοκίμες*, 11-12 (2003), 7-63.

22. Βλ. Χ. Ναξάκης καί Μ. Χλέτσος, ὁ.π. - Α. Μαρθάκης, Δ. Παράνογλου καί Μ. Παύλου (ἐπιμ.), ὁ.π. - Μ. Παύλου καί Δ. Χριστόπουλος (ἐπιμ.), ὁ.π. - Μ. Πετρονάτη καί Α. Τριανταφυλλίδου, ὁ.π. - Α. Ἀθανασίου «Διαβάσεις καί ἐξαιρέσεις: Ἀντινομίες τῆς διεθνικότητας στίς παρυφές τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 92 (2006), σ. 65-71 - Μ. Πετρονάτη «Μικρές ἀποκλίσεις, μεγάλες συνέχειες. Οἱ πολύμορφες σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς παροικίας στήν Ἀσμάρα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 92 (2006), σ. 51-56 - Λ. Βεντούρα «Διασπορά, παγκοσμιοποίηση καί συλλογικότητες» *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 92 (2006), σ. 31-39 - Σ. Τρουμπέτα «Ὑβριδισμός: Ἐννοιολογικές περιπλανήσεις - πολιτικές συναινέσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ. 92 (2006), σ. 57-64.

23. Ἡ μελέτη τῶν πολιτικῶν ταυτότητας στό πλαίσιο τῆς μετανάστευσης εὐνόησε τήν ὥσωση τῆς ἀνθρωπολογίας μέ ἄλλες κοινωνικές ἐπιστήμες. Ἡ ἐμφαση στήν ἐτερότητα, πού προνομιακά ἀποτελεῖ ἐπιστημολογική προτεραιότητα τῆς ἀνθρωπολογίας, προσέφερε μιά χρήσιμη ἀφετηρία ἀνάλυσης τῶν πολιτικῶν ταυτότητας.

24. Μ. Παύλου καί Δ. Χριστόπουλος «Εἰσαγωγή τῶν ἐπιμελητῶν» στό Μ. Παύλου καί Δ. Χριστόπουλος, ὁ.π., σ. 35.

ΠΟΙΟΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ*

του Θανάση Αλεξίου

Η ανάδειξη των ποιοτικών μεθόδων στις κοινωνικές επιστήμες συνδυάστηκε με αλλαγές στην κοινωνική δομή και κυρίως με τη διεύρυνση των νέων μεσαίων αστικών στρωμάτων και την εμφάνιση που αυτά δίνουν στο νόημα, στο βίωμα και στην προσωπική εμπειρία (υποκειμενικοποίηση). Σ' ένα βαθμό ή εξέλιξη αυτή ευνόηθηκε από τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και τη συνεπαγόμενη κρίση των ποσοτικών μεθόδων, στις οποίες αυτό στην περίοδο ανάπτυξης του βασίστηκε. Ευνόηθηκε επίσης, όσον αφορά τη χώρα μας από τη φιλοσοφία των ευρωπαϊκών προγραμμάτων, τά όποια, υποδεικνύουν τις επιστημολογικές παραδοχές αλλά και τα μεθοδολογικά εργαλεία ανάλυσης. Όταν λόγου χάρη ή εργασία ερμηνεύεται ως ατομική επιλογή, όπως συμβαίνει στη νεοκλασική θεωρία και στον μεθοδολογικό ατομικισμό (συμβουλευτική, «ένεργητικές» πολιτικές άπασχόλησης κ.ά.), θεωρήσει που διέπει τις ευρωπαϊκές πολιτικές είναι σαφές πως ή ανεργία θά αναζητηθεί στο άτομο, στην συνείδησή, στην συμπεριφορά του κ.ο.κ. και όχι στις δομές, δηλαδή στον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας και της εργασίας. Όταν πάλι ή Ευρωπαϊκή Ένωση χρηματοδοτεί γενναιόδωρα προγράμματα φύλου (προπτυχιακά και μεταπτυχιακά) είναι σαφές ότι υποδεικνύει ως κοινωνικό υποκείμενο τό φύλο και όχι τις κοινωνικές τάξεις ή τις γυναίκες, αφήνοντας έμμεσα ανοιχτό τό δρόμο σε ανιστορικές προσεγγίσεις (βιολογισμός, κονστρουκτιβισμός κ.λπ.). Οι προσεγγίσεις αυτές βρίσκονται ωστόσο κοντά στις «μεταυλιστικές» αξίες (αλλά και στις ανάγκες και τις επιθυμίες) των μεσαίων αστικών στρωμάτων, τά όποια χρησιμοποιούν τη «διαφορά» και ως πρακτική διάκρισης (Π. Μπουρντιέ). Τό σύνθημα «δικαίωμα στην διαφορά» (πολιτισμική, έθνοτική, θρησκευτική, έμφυλη κ.ο.κ.), που προβάλλεται από τις μεταμοντέρνες μεθοδολογίες και διαπερνά επίσης ο' ένα βαθμό τις ευρωπαϊκές πολιτικές, έχει αναχθεί

τις τελευταίες δεκαετίες σε επιστημολογικό αξίωμα που με τη σειρά του συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη και των ποιοτικών μεθόδων. Με μία δεύτερη ανάγνωση αυτή ή επιστημολογική προτίμηση μπορεί να γίνει αντιληπτή και ως προσπάθεια υπόσκαψης εν τη γενέσει της κάθε απόπειρα συγκρότησης συλλογικού υποκειμένου.

Οι συνέπειες για τη μέθοδο¹

Θεωρούμε πως ο μεθοδολογικός ατομικισμός (Μάξ Βέμπερ), όπως και ο μεθοδολογικός υποκειμενισμός (φαινομενολογία) έκλαμβάνοντας την πραγματικότητα ως προέκταση της ατομικής δράσης ή ως προϊόν της συνείδησης, αγνοούν τη γεωγραφία των δομών, αλλά και τις δυνατότητες ή και τους περιορισμούς που άπορρέουν απ' αυτές. Μ' αυτήν την έννοια ή άποπραγμοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας, δηλαδή ή άποδόμησή της ώστε να καταδειχτεί πως αυτό που έκλαμβάνουμε ως φυσικό είναι δημιούργημα άτυπων πρακτικών (ρουτινιαρικές συμπεριφορές, αυτόνομες καθημερινές συμβάσεις, συναισθήματα κ.λπ.), μένει στά ίδια, ενώ έφόσον αυτή ή διεργασία θά ήθελε να συμπεριλάβει εκτός από τις (δι)ατομικές διαδράσεις, και τις δομές της κοινωνίας, αυτή θά ήταν άδύνατη, καθώς αυτές οι προσεγγίσεις δέν διαθέτουν τά αντίστοιχα μεθοδολογικά εργαλεία ανάλυσης. Συνεπώς ή έμφαση στην συνείδηση, στο νόημα, στα συναισθήματα με τις αντίστοιχες παραδοχές πως ή πραγματικότητα «κατασκευάζεται» άσύνειδα ή καταστασιακά, άποπροσανατολίζει, καθώς άγνοείται ο καθοριστικός χαρακτήρας των δομών που περιορίζουν ή διευρύνουν δυνατότητες δράσης. Τότε όμως ή άποπραγμοποίηση (άποφυσικοποίηση) που συνιστά την επιστημολογική άρχή της φαινομενολογίας, συνιστά περισσότερο ιδεολογία.

Σ' ένα βαθμό ή ανάπτυξη των ποιοτικών μεθόδων

* Εισήγηση στο Διεπιστημονικό Συμπόσιο: *Θεωρία και ποιοτικές μέθοδοι έρευνας*, που διοργάνωσε τό Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Έκπαίδευσης στο Ρέθυμνο (16/17-03-2007).

1. Οι σκέψεις αυτές βασίζονται στο άρθρο μου «Δυνατότητες και όρια των έρμηνευτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες» (*Θέσεις*, τχ. 100, 2007).

συνδυάστηκε με την κριτική στον θετικισμό και στην ποσοτικοποίηση της κοινωνικής εμπειρίας. Έντούτοις η κριτική αυτή γρήγορα εξελίχθηκε σ' έναν εμπειρισμό, καθώς τώρα τό νόημα, τό δίωμα, ή συνείδηση, τό ασύνειδο κ.ο.κ., αντί της ποσοτικοποιημένης κοινωνικής εμπειρίας, αποκτούν όντολογικό υπόβαθρο. Δουλειά της μεθόδου είναι πλέον ή αναζήτηση του νοήματος, ό έντοπισμός της διωμένης ή ασυνείδητης εμπειρίας, ή ανάλυση λόγου κ.ο.κ. μέσω των αντίστοιχων τεχνικών, κυρίως γλωσσικών, στοιχεία που έλέχουν θέση δεδομένων. Ωστόσο οί μέθοδοι αυτές που έγγράφονται επιστημολογικά στον μεθοδολογικό άτομισμό και στον μεθοδολογικό υποκειμενισμό (φαινομενολογία) ξεκινούν από ένα υπερβατικό (δια)ταξικό υποκείμενο, μέ άμεση συνέπεια ή κοινωνία νά μπαίνει σέ παρένθεση και νά αποπραγματοποιούνται (αποδομούνται) τότε οί κοινωνικές σχέσεις.

Ίσως από τά κεντρικά προβλήματα αυτών των μεθόδων που έγγράφονται στην έρμηνευτική είναι ότι έκκινούν από τό άτομο και μένουν σ' αυτό, άγνοώντας πώς αυτό είναι σέ μεγάλο βαθμό δημιουργία ή και δημιουργός υπό προϋποθέσεις, των κοινωνικών συνθηκών. Οί μέθοδοι αυτές, επειδή έχουν σθήσει την κοινωνία μέσα στα άτομα, υπερεκτιμούν τις δυνατότητες των ατόμων, δρώντων υποκειμένων κ.ο.κ. και αδυνατούν νά αντίληφτούν πώς τό νόημα που φέρεται από τά άτομα έχει παραχθεί σέ μεγάλο βαθμό κοινωνικά. Έφόσον δέν υφίσταται τίποτα έξωτερικό ως προς τά άτομα, αποκλείεται εκ προοιμίου μία γόνιμη υπόθεση, μήπως δηλαδή τό εύρος των ατομικών δράσεων και των ατομικών νοηματοδοτήσεων συνδέεται, έστω και έμμεσα, διαλεκτικά μέ τις δομές. Η έναίσθηση, ή όποία ρητά ή άρηστα ένυπάρχει σ' αυτές τις μεθόδους, μετατρέπει την έρευνητική διαδικασία (π.χ. άφηγηματική-βιογραφική μέθοδος, έθνογραφία κ.ά.) σέ ζήτημα ψυχολογικής τάξης. Η κατανόηση των κινήτρων της δράσης ενός τρίτου έξαρτάται πλέον από την προσωπική ανεξέλεγκτη και αναπόδεδικτη διαίσθηση του παρατηρητή, ή, αναφέρεται στο προσωπικό ή πολιτισμικό σύστημα αξιών,² παράγοντες όμως που είναι άστάθμητοι. «Μπροστά σέ μία έρμηνεία δέν έχεις πολλά περιθώρια: τή συλλαμβάνεις ή δέν τή συλλαμβάνεις, βλέπεις τό νόμά της ή δέν τό βλέπεις, τήν αποδέχεσαι ή όχι», γράφει ο Γκ. Γκέερτζ (G. Geertz),³ τοποθετώντας την έρμηνευτική (έθνογραφία) σαφώς στο πεδίο της διαίσθησης και της ένόρασης. Ως εκ τούτου ή απόκτηση γνώσης στην έρμηνευτική επιστήμη (έθνογραφία), σύμφωνα μέ τον ίδιο δέν ακολουθεί την επαγωγική μέθοδο, «τήν άνοδική καμπύλη σωρευτικών εύρημάτων», αλλά διασπάται σέ μία άσυνεχή διεργασία μέ «τολμηρές έφορμήσεις και «έκτινάξεις» στην «Ήπειρο του Νοήματος».⁴ Έξάλλου ο ίδιος, έμμεσα, παροτρύνει τις έρμηνευτικές προσεγγίσεις νά αντίστέπονται στην έννοιολογική διατύπωση και νά ξεφεύγουν από συστηματικούς τρόπους άποτίμησης των πραγμάτων.⁵

Στήν προσπάθειά τους μάλιστα, νά προκαταλάβουν έρωτήματα του είδους γιατί οί δομές είναι άπουσες, τόσο ως υποθέσεις εργασίας όσο και ως βάση για τον σχηματισμό αναλυτικών εργαλείων, οί μέθοδοι αυτές, επιδίδονται σέ μία λεπτομερέστατη καταγραφή σημείων («πυκνή περιγραφή»), θέλοντας νά επικαλύψουν μέσα από τον όγκο των πληροφοριών τό επιστημολογικό άδιέξοδο αυτών των μεθόδων και τή θεωρητική τους ένδεια. Τό κυνήγι για τον έντοπισμό των σημείων που χαρακτηρίζει αυτές τις μεθόδους, έφόσον ή κοινωνική πραγματικότητα γίνει αντίληπτή σημειολογικά, ως σύστημα σημείων, αποβαίνει σέ βάρος της σημασίας, τό σημαίνον (σημείο) αποκόβεται δηλαδή από τό σημαίνόμενο (σημασία). Έδώ όμως τό σημειολογικό επικαλύπτει τό σημασιολογικό.⁶ Η επίτοπια έρευνα, ή συμμετοχική παρατήρηση, ή ανάλυση συνομιλίας, ή βιογραφική συνέντευξη, ή πολυφωνική έρευνα κ.ά., απογυμνωμένες από τή θεωρία και τή μεθοδολογία εκπίπτουν σέ τεχνικές. Καθώς έχουν εγκλωβιστεί μέσα στην άμεση εμπειρία, άναδεικνύουν σέ ζήτημα επιστημονικής τάξης: α) τήν αυθεντική καταγραφή (μεταγραφή) της «κοινής γνώσης», του άνείπτου και του άγραφου, της μνήμης, και β) τήν άμεση έμπλοκή του έρευνητή στο υπό διερεύνηση πεδίο, άγνοώντας προφανώς ότι οί παράμετρος αυτές συνιστούν σημαντικούς παράγοντες όσον άφορᾷ τή συλλογή και έπεξεργασία των δεδομένων, όχι όμως και τούς σημαντικότερους όσον άφορᾷ τήν επιστημονική τεκμηρίωση και έγκυρότητα.

Έντούτοις ή καθιέρωση της επίτοπιας έρευνας, κυρίως στην έθνογραφία, επιβλήθηκε πρωτίστως για πρακτικούς λόγους, δηλαδή, λόγω της έλλειψης γραπτών πηγών. Τό γεγονός αυτό καθιστούσε τή φυσική παρουσία του έρευνητή «έκεί», άκρως άναγκαία για νά συλλέξει άμεσα και εκ του σύνεγγυς πληροφορίες και στοιχεία που μέ άλλους τρόπους (παρατήρηση, έρωτηματολόγια, συνεντεύξεις κ.λπ.) ήταν δύσκολο έως άδύνατον νά αποκτηθούν.⁷ Προς τί λοιπόν ή υποστασιοποίηση της επίτοπιας (συμμετοχικής) έρευνας; Βεβαίως ή ήγεμονία του δομολειτουργισμού και ή επικράτηση της δομής έναντι του πολιτισμού ένόησε κατά πολύ, και για αυτόνόητους λόγους, συγχρονικές (έμπειρικές) προσεγγίσεις μέ επίκεντρο τήν επίτοπια έρευνα και τή

2. Timasheff, N.-S./Theodorson, G.-A., *Ιστορία κοινωνιολογικών θεωριών*, Αθήνα 1983 (Gutenberg), μετφρ. Δ. Τσαούσης, σ. 273.

3. Geertz, C., *Η έρμηνεία των πολιτισμών*, Αθήνα 2003 (Αλεξάνδρεια), σ. 35, μετφρ. Θ. Παραδέλλης.

4. Στο ίδιο, σ. 31 και σ. 36.

5. Στο ίδιο, σ. 35.

6. Βλ. και Ρίκερ, Π., *Δοκίμια έρμηνευτικής*, Αθήνα 1990 (Μορφωτικό Ίνστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας), σ. 153, μετφρ. Α. Μουρίκη.

7. Γκέφρου-Μαδιανού, Δ., *Πολιτισμός και Έθνογραφία. Από τον Έθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα 1999 (Έλληνικά Γράμματα), σ. 233.

συμμετοχική παρατήρηση, σέ βάρος διαχρονικών, μέ αντικείμενο τό ιστορικό παρελθόν. Παρόλα αυτά, ή αυτόνομηση τοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τή δομή καί ή στροφή, ἀργότερα, πρὸς τή γλώσσα, κάθε ἄλλο παρά σχετικοποίησε τόν ἐμπειρισμό τῆς προηγούμενης περιόδου. Ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις ὅτι ή ἐρμηνευτική κοινωνιολογία υἱοθετώντας οὐσιαστικά τὰ ἀναλυτικά ἐργαλεῖα τῆς ἐθνομεθοδολογίας ἀλλά καί τῆς ἐθνογραφίας, ἀποκόπηκε πλήρως ἀπό τή θεωρία, καθώς ὄντολογικοποίησε τό νόημα, τή διάδραση, τήν κατάσταση κ.ο.κ. (ἐμπειρικός κονστρουκτιβισμός), ἐνῶ ή ἀνθρωπολογία στήν ἐκδοχή τῆς «πυκνῆς περιγραφῆς» μετατράπηκε σέ ἐμπειρική ἐπιστήμη ταυτιζόμενη οὐσιαστικά μέ τήν ἐθνογραφική μέθοδο.⁸

Ποιοτικές μέθοδοι καί δομική ἀνάλυση: ή ἐργασία τοῦ Π. Γουίλις (P. Willis), *Learning to labour*

Θά προσπαθήσουμε νά δείξουμε τώρα πῶς εἶναι δυνατόν οἱ ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις καί οἱ ποιοτικές μέθοδοι ἐφόσον συνδεθῶν μέ μιά δομική ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας καί ἐφόσον χρησιμοποιήσουν τὰ ἀντίστοιχα ἀναλυτικά ἐργαλεῖα (κοινωνικός καταμερισμός ἐργασίας, κοινωνική τάξη, ἰδεολογία κ.λπ.), ὅπως συμβαίνει μέ τήν ἐργασία τοῦ Π. Γουίλις, *Learning to labor* νά συμβάλουν οὐσιαστικά στήν κοινωνική ἀνάλυση. Αὐτό πού θά θέλαμε νά τονίσουμε εἶναι ὅτι τόσο ή ποσοτική ὅσο καί ή ποιοτική ἐρευνα μποροῦν νά δώσουν δεδομένα γιά τήν κοινωνική ἀνάλυση. Δέν μποροῦν ὅμως νά τήν ὑποκαταστήσουν. Θέσεις πού ἐκλαμβάνουν τὰ δεδομένα μέ τίς ἀντίστοιχες τεχνικές ὡς κείμενο, ὡς στρατηγική τοῦ ὑποκειμένου εἶναι προβληματικές, γιατί ἐνῶ ξεκινοῦν ὡς τεχνικές, ἐμφανίζονται στή συνέχεια ὡς μέθοδοι, χωρίς συνείδηση τοῦ πεπερασμένου τους. Αὐτό ὅμως εἶναι ἐμπειρισμός καί θετικισμός μαζί.

Εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον νά διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ὁ ἀντιθετικισμός τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθοδολογίας ἐξαντλεῖται, ὅταν οἱ μέθοδοι πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτήν ἐπιχειροῦν νά συλλάβουν τήν πραγματικότητα. Ἡ θέση νά λαμβάνουμε ὑπόψη μόνο ὅτι ἐναισθητικά μποροῦμε νά παρατηρήσουμε, ἤ, νά καταγράψουμε, σημαίνει ἐμμεσα νά ἀγνοοῦμε ὅτιδήποτε βρίσκεται πέρα ἀπό τήν ἄμεση ἐμπειρία καί νά τό μετατρέψουμε σέ κείμενο (ἀφηγηματικό, βιογραφικό κ.ο.κ.). Ὡς γνωστόν ή θέση αὐτή συνιστᾷ μεθοδολογικό ἀξίωμα τοῦ θετικισμοῦ, μέ τή διαφορά ὅτι αὐτός ἀποδέχεται ὡς δεδομένα, ὄχι αὐτά πού προκύπτουν ἀπό τό βίωμα καί τόν αὐθορμητισμό, ὅταν ἐναντιώνεται στόν σπιριτουαλισμό, ἀλλά αὐτά πού παράγονται μέ βάση τό ἐπιστημονικό παράδειγμα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καί μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν. Τό γεγονός αὐτό ἐξωθεῖ ἐκ τῶν πραγμάτων στήν ἀέναη καί «πυκνή» ἀναζήτηση καί καταγραφή

τοῦ νοήματος, τῶν σημείων, τοῦ βιώματος κ.ο.κ., στοιχεῖα πού ἐπέχουν θέση ἐμπειρικῶν δεδομένων. Χωρίς τό ὄντολογικό τους ὑπόβαθρο, –(δηλαδή χωρίς νά ἐξηγεῖται πῶς αὐτά συνδέονται μέ τήν κοινωνία, πού καί πῶς συμβάλλουν στόν μετασχηματισμό ή στήν ἀναπαραγωγή της)– σέ συνάρτηση μάλιστα μέ τόν περιπτωσιολογικό καί συγχρονικό χαρακτήρα πού τίς διακρίνει, καί χωρίς ἓνα σαφές πλαίσιο θεωρίας καί ἐννοιολόγησης, οἱ ἐρευνες αὐτές, ὅπως καί οἱ ἀντίστοιχες τῶν θετικιστικῶν προσεγγίσεων, ὀδηγοῦνται ἀναπόφευκτα σέ οὐσιοκρατικά συμπεράσματα, τὰ ὅποια εἶναι ἀσήμαντα, τετριμμένα, καί πολλές φορές ἐσφαλμένα.⁹

Ἡ ἐργασία τοῦ P. Willis, *Learning to labour. How working class kids get working class jobs* (1977) θά μπορούσε, νά ἀποτελέσει, λοιπόν, ἓνα παράδειγμα γιά τό πῶς ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ή ἐθνογραφική ἐρευνα, μπορεῖ νά προχωρήσει τήν κοινωνική ἀνάλυση προσφέροντας ἐμπειρικά δεδομένα καί ἐξηγήσεις, τίς ὁποῖες καμία ποσοτική μέθοδος δέν θά μπορούσε νά ἐντοπίσει καί νά καταγράψει. Αὐτό ὅμως προϋποθέτει γερές θεωρητικές βάσεις, σαφεῖς υποθέσεις ἐργασίας καί ἀναλυτικά ἐργαλεῖα (κοινωνικός καταμερισμός ἐργασίας, κοινωνική τάξη, ἰδεολογία, πολιτισμικές πρακτικές), τὰ ὅποια βγαίνουν ἀπό τόν περιγραφικό-περιπτωσιολογικό χαρακτήρα καί τήν αὐτοαναφορικότητα τῆς μεθόδου, ἐπιτρέποντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν ἐξαγωγή ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων, συνεπῶς καί τή γενίκευση. Ἡ σύνδεση μιάς κριτικῆς ἐρμηνευτικῆς μέ τήν μαρξική θεωρία τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς ἀλλά καί ὁ αὐστηρός διαχωρισμός τῆς ἐθνογραφικῆς ἐρευνας ἀπό τήν ἀνάλυση, ἐπιτρέπουν στόν Π. Γουίλις νά κρατήσει τήν ἀναγκαῖα ἀπόσταση ἀπό τό ἀντικείμενο ἐρευνας. Αὐτό τό καταφέρει καθώς θεωρεῖ πῶς δέν εἶναι ή ἀναζήτηση τῆς αὐθεντικότητας τῆς «παρέας τῶν φίλων» (Lads) τό διακύβευμα, συνεπῶς οὔτε ή συμμετοχική παρατήρηση, ή ὁποία θά ἐπιτρέψει ἐναισθητικά τήν πρόσβαση στό αὐθεντικό καί τό ἀναπαλλοτρίωτο.¹⁰ Τό ἐθνογραφικό ὕλικό δέν εἶναι κείμενο χωρίς ἐξωκειμενικές (κοινωνικές) ἀναφορές, γιά νά ἀντιμετωπιστεῖ διακειμενικά, δηλαδή ὡς σχέση μέ ἄλλα κείμενα, ὅπως συμβαίνει μέ τούς ἐρμηνευτικούς ἀνθρωπολόγους (Geertz, Glifford κ.ἄ.). Τό ἐθνογραφικό ὕλικό συνιστᾷ δεδομένο, ὄχι φυ-

8. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ορίζει τήν ἀνθρωπολογία ὁ P. Rabinow. Βλ. Rabinow, P., *Reflections on Fieldwork in Morocco*, Berkeley 1977 (University of California Press).

9. Πβλ. Μουζέλης, Ν., *Ἡ κρίση τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας. Τί πῆγε λάθος; Διάγνωση καί θεραπεία*, Αθήνα 2000 (Θεμέλιο), σ. 18.

10. Βλ. καί Marcus, G.-E. «Contemporary problems of Ethnography in the Modern World System», στό: Glifford, J./Marcus, G.-E. (ἐπιμ.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of ethnography*, Berkeley-Los Angeles-London 1986 (University of California Press), σ. 184, σ. 185 καί σ. 188.

σικά με τη θετικιστική του διάσταση, δηλαδή χωρίς τις όντολογικές του προεκτάσεις, αλλά σημαίνουν πού παραπέμπει στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο και τους ιστορικούς ανθρώπους πού τό παρήγαγαν. Γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο επιβάλλεται ή δευτερογενής ανάλυσή του (μεταγλώσσα), με τήν έννοια τής σύνδεσής του με τις δομές. Ο Π. Γουίλις γνωρίζει ότι ή έρευνα πεδίου (έθνογραφική έρευνα) με τις αντίστοιχες μεθόδους (έννοιες, τεχνικές κ.λπ.), είναι ένας τρόπος δίπλα σέ άλλους, νά συλλέξει κανείς δεδομένα (ποιοτικά και ποσοτικά) και νά τά έπεξεργαστεί. Αυτή δέν μπορεί νά ταυτίζεται με τήν κοινωνική ανάλυση, πόσο μάλλον νά τήν υποκαθιστά.

Ωστόσο, ή σύνδεση τού σημαίνοντος (έθνογραφικό ύλικό) με τό σημαινόμμενο (κοινωνικές συνθήκες) είναι έφικτή, όπως καταδεικνύει ο ίδιος, μόνο με τά αναλυτικά εργαλεία τής κοινωνικής αναπαραγωγής, τής κοινωνικής τάξης, τού κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, τής ιδεολογίας και τών πολιτισμικών πρακτικών.¹¹ Άκριβώς ή μεταχείριση τού έθνογραφικού ύλικού ως δεδομένων (data) και όχι ως κειμένου πού αναζητά τις όποιες αναγνώσεις, αποκαθιστά με διαλεκτικό τρόπο τή θέση και τις δράσεις τών ατόμων, στή συγκεκριμένη περίπτωση τών παιδιών από τήν εργατική τάξη (Lads), δείχνοντας όμως και τόν τρόπο με τόν όποιο οι δομές επενέργησαν πάνω τους. Οι δομές, όπως διαμεσολαβούνται μέσω τών ταξικών προδιαθέσεων, διαμορφώνουν τις πολιτισμικές πρακτικές τών ατόμων. Έντούτοις αυτές οι πρακτικές δέν είναι παράγωγο τής ατομικής δράσης, ή, νοηματοδότησης, για νά άρκει μόνο τό έθνογραφικό ύλικό, αλλά τό παράγωγο τής ίδιας τής συνθήκης εκμίσθωσης τής εργατικής δύναμης πού διέπει άτομα και καταστάσεις και υπερβαίνει γι' αυτό τήν ατομική έμπειρία και βιώνεται έν μέρει συλλογικά. Η σχολική άντικουλτούρα και ο άντικοφορμισμός τών παιδιών τής εργατικής τάξης, στρέφεται πρωτίστως σαφώς κατά τής ιδεολογίας τού σχολείου, δηλαδή κατά τού ατομικισμού και τής κοινωνικής ανέλιξης πού διεμβολίζει και υποσκάπτει τή συλλογικότητα τής ομάδας, εξατομικεύοντας επιδόσεις και άξιολογήσεις. Όμως αυτή ή «ένστικτώδης» σχεδόν άπόρριψη δέν μετασχηματίζεται σέ κοινωνική (ταξική) συνείδηση, κυρίως έπειδή λείπει, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Π. Γουίλις, ή πολιτική οργάνωση.¹² Συνεπώς ή άκριτη πρόσληψη τού έθνογραφικού ύλικού και αυτών πού είπαν τά υποκειμενα, ή, βίωσε ο έρευνητής, χωρίς νά καταδεικνύεται ο ρόλος τής ιδεολογίας και ή κοινωνική θέση τών υποκειμένων (Lads), τά όποια τό έχουν «συγγράψει», δέν μάς πάει πέρα άπ' αυτό πού φαίνεται. Μόνο οι νοηματοδοτήσεις και οι (άτομικές) έμπειρίες τών υποκειμένων πού άποτυπώνονται στο έθνογραφικό ύλικό δέν άρχουν νά έξηγήσουν «γιατί τά παιδιά από τήν εργατική τάξη κάνουν δουλειές πού είναι τυπικές για τήν εργατική τάξη». Αυτό τό πρόβλημα καλείται νά έρμηνεύσει αλλά και νά έξηγήσει ή εργασία τού Π. Γουίλις.¹³

Βεβαίως έγείρονται σοβαρές ένστάσεις, για τή θέση κυρίως τού Π. Γουίλις, όσον άφορά τήν άποδέσμευση (ή άκόμη και τή ρομαντικοποίηση) τής υποκουλτούρας τών παιδιών τής βρετανικής εργατικής τάξης, από τήν συνολική κουλτούρα μιάς κοινωνίας πού άρθρώνεται στή βάση τού καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, και τής άξιολόγησής της ως «άντίστασης». Έλλοχεύει δηλαδή ο κίνδυνος, έφόσον δέν υπάρχει ένας διαχωρισμός ανάμεσα στις μεσοαστικές άξίες πού εκπροσωπεί τό σχολείο (άνέλιξη, ατομικισμός κ.λπ.) και στή γνώση πού αυτό προσφέρει, τά παιδιά τής εργατικής τάξης νά άπορρίψουν τό σχολείο ως χώρο γνώσης και νά μείνουν στις «άξίες τών πατεράδων τους». Και αυτό έπειδή οι άξίες αυτών για τή δουλειά, τήν οικογένεια, τό σχολείο και τήν κοινωνία, διαμορφώνονται σέ συνάρτηση με τή θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και τό περιεχόμενο τής εργασίας τους (χειρωνακτικές και εκτελεστικές δουλειές). Έπομένως ή άπόρριψη τού σχολείου και ή έμμونه στις «άξίες τής εργατικής τάξης» νομιμοποιεί «άπό τά κάτω» τόν ύφιστάμενο καταμερισμό εργασίας με τις άποειδικεύσεις και τις εκπτώσεις.

Έντούτοις τά έρωτήματα αυτά μπορούμε νά τά θέσουμε χάριν τού έγχειρήματος τού Π. Γουίλις, ο όποιος αναλύοντας τήν νεανική υποκουλτούρα τής εργατικής τάξης, συνέδεσε τή μέθοδο με μεθοδολογίες και θεωρητικά έρωτήματα πού μάς βγάζουν από τόν έμπειρισμό, αποκαθιστώντας έν τέλει τήν έπιστήμη ως κοινωνική έπιστήμη. Γίνεται σχεδόν αυτονόητο ότι έφόσον οι κοινωνικές έπιστήμες δέν θέλουν νά εμφανίζονται ως άναξιόπιστες, αυθαίρετες και σχετικιστικές δέν μπορούν νά μείνουν στήν άμεση έμπειρία και νά παραιτηθούν από υποθέσεις εργασίας και μετα-ερωτήματα «για τό γιατί».¹⁴ Δέν μπορούν νά παραιτηθούν έπίσης από μεθόδους και αναλυτικά εργαλεία πού συλλαμβάνουν πολυεπίπεδα τήν κοινωνική έμπειρία, αίροντας κατ' αυτόν τόν τρόπο τούς μεθοδολογικούς διαχωρισμούς ανάμεσα σέ μικρο- και σέ μακρο-επίπεδο. Έντούτοις αυτοί οι διαχωρισμοί διαιωνίζονται και αναπαράγονται σέ μεγάλο βαθμό από τήν ίδια τή λογική τών έρμηνευτικών μεθόδων.

11. Πβλ. και Ortner, S.-B. «Rading America. Preliminary Notes on Class und Culture», στο: Fox, R.-G. (έπιμ.), *Recapturing Anthropology. Working in Present*, Santa Fe 1991 (School of American Research Press), σ. 165 κ.ε.

12. Willis, P., *Spaß am Widerstand. Gegenkultur in der Arbeiterschule*, Frankfurt 1979 (Syndikat), σ. 215.

13. Στο ίδιο, σ. 200, σ. 203 και σ. 216.

14. Βλ. και Loizos, P. «Ο θάνατος τού θετικισμού είναι υπερβολή», στο: Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (έπιμ.), *Άνθρωπολογική θεωρία και έθνογραφία. Σύγχρονες τάσεις*, Άθήνα 1998 (Έλληνικά Γράμματα), σ. 283, σ. 284.

ΒΑΣΙΛΙ ΠΟΥΣΚΙΝ

Ο «ΑΙΩΝΙΟΣ ΘΕΙΟΣ» ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

τῆς Ὀλυμπίας Σελέκου

Στὴν *Ναταλία Μιχαήλοβα**

Τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου θαυμάσια ἀρχή

Αποχαιρετώντας τὴ δέκατη ὄγδοη ἑκατονταετία, με νωπές τὶς στίλβουσες μνήμες τῶν Μεταρρυθμίσεων τοῦ Μεγάλου Πέτρου, τὶς ἀλγεινές ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς θηριωδίες τῆς Μπιρονοκρατίας,¹ τοὺς σκανδαλοποιούς ἥρωες τῶν ἀύλικῶν διασκεδάσεων τῆς Ἐλισάβετ Πετρόβνα, τοὺς ἠράκλειους θεμελιωτές τῆς διπλωματίας, τῶν ὄπλων καὶ τοῦ λόγου, ποὺ κόσμησαν τὴν Αὐλή τῆς Μητερούλας Αἰκατερίνης, τὶς ὀλετήριες συνέπειες τοῦ φιλοσοφικοῦ Βολταιρισμοῦ καὶ τὸ ἐκθαμβωτικὸ θέατρο τοῦ «ἀριστοκρατικοῦ κατόπτρου», ἡ ρωσικὴ κουλτούρα ὀδεύει πρὸς τὸν δικό της ἐπερχόμενο χρυσοῦ αἰώνα...

Ὁ βίαιος θάνατος τοῦ φαλακροῦ, με τὴ σιμὴ μύτη, Μεγάλου Μαγίστρου τοῦ Τάγματος τῆς Μάλτας, ἐγίνε ἐπαισθητός ὡς Ἄνωθεν εὐσπλαγχνικὴ προορατικότητα καθὼς οἱ θανάσιμοι φόβοι ὀλόκληρης τῆς Ρωσίας γιὰ τὸν δεσποτικὸ ἀπολυταρχισμό τοῦ ἡλιθίου καὶ ἰδιότροπου Παύλου ἔπαψαν καὶ ἀνήλθε στό Θρόνο ὁ πρωτότοκος γιός του, ἀξιαγάπητος καὶ προσηνής τοῖς πᾶσι νεαρός ἄνδρας ποὺ ἐπιμελῶς εἶχε μαθητεύσει δίπλα σὲ περιώνυμους Μασόνους καὶ εὐαγγελιζόταν ὅσο τὸ δυνατόν συντομότερα νὰ ἐπιστέφει τὴν ἐλέω θεοῦ καὶ τύχης ἐξουσία του με τοὺς εὐδαιμονικούς καρπούς τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Τοιοῦτοτρόπως, τὰ ἐ-

Βασίλει Πούσκιν (1803)

1. Ἡ περίοδος διακυβέρνησης (1730-1740) τῆς αὐτοκράτειρας Ἄνας Ἰωάννοβνα δούκισσας τῆς Κουρλανδίας, ἐπονομαζόμενη καὶ «ἐποχὴ τῆς ἰσχύος τῶν ξένων», στή διάρκεια τῆς ὁποίας ὁ συμπατριώτης καὶ εὐνοούμενός της Ἐρνέστος Ἰωάννης Μπίρον, ποὺ οἱ Ρῶσοι ἀποκαλοῦσαν «Κουρλανδὸ ἄλογα» ἐξαιτίας τῆς ταπεινῆς του καταγωγῆς, ἄσκησε ἄνευ ὄρων καὶ ὁρίων αὐθαίρετη ἐξουσία, ἐπέβαλε ἐπαχθέστατη γιὰ τὸν λιμοκτονοῦντα λαὸ φορολογία καὶ ἀπηνεῖς διώξεις κατὰ παντός ἀντιπάλου [Βίγοπον-shina].

* Γιὰ τὸ ὑποδειγματικὸ της πόνημα, *Τὸ Ποίημα τοῦ Βασίλι Λβόδιτς Πούσκιν «Ἐπικίνδυνος Γείτονας»*, Μόσχα 2005.

ξαντλητικά στρατιωτικά γυμνάσια, οι άκαμπτοι κανονισμοί της καζάρμας και ο πρωσοικου τύπου δημόσιος βίος, που είχαν κατατρομάξει την αριστοκρατική αφρόκριμα της Γκάτσινα, υποχώρησαν ανεπιστρεπτί αντικαταστάθηκαν από τό καλλιπέδες, εύχαρες περιβάλλον του Τσάρσκοε Σέλο, τίς ημέρες της σχολής στο καλοσχεδιασμένο πικνόφυτο, αγαλματοστολισμένο πάρκο του, τίς χοροεπερίδες, τίς οινόφυλγες νύχτες και τό ποτισμένο μέ σαμπάνια Clicquot λυκαυγές, τούς είδυλιακούς περιπάτους στίς λιμνούλες (όπου σέ μία από αυτές θά πνιγεί ή καραμζινική Φτωχή Λίβα και θά μείνουν άπαντες έκστατικοί μπροστά στην εύχάριστη διαπίστωση πώς και οι χωριατοπούλες ξέρουν νά αγαπούν και νά πεθαίνουν από έρωτα άσήκωτο), την άμφημερινή συνήθεια της προμεσημβρινής ανάγνωσης *tete-a-tete* σέ άπόμερες σκιόφυτες σπηλιές κατά την άγγλική μανιέρα, και τίς —ύπό τή σκέπη τών κινεζικών περιπτέρων— έρεθιστικές, καλλιπρεπέστατες λογομαχίες γύρω από την άναγκαιότητα και τόν προορισμό τών Καλών Τεχνών, μέ συμμετέχουσα σύσσωμη την Αύλή.

Ο Άλέξανδρος Πούσκιν —άναγνωρίσιμος άκόμη ως ο άνεπιός του περισσότερο φημισμένου συνεπάνιμου θείου-Βασίλι— ένωτίζεται τούς παλμούς της έποχής, κατορθώνοντας μέ διορατική έκηβολία νά τούς περικλείσει σέ μία και μόνο ποιητική φράση: *Τών ήμερών του Άλεξάνδρου θαυμάσια άρχή*, στην όποία άνεπαισθήτως διακρινόμενα άνιχνεύονται ή λεπτότατη είρωνεία και τό άχνό ίχνος της άπογοήτευσης γιά τίς άνευόδωτες προσδοκίες.

Η έπιδειξιμανία έπιδεξιότητων στή στιχουργία ή την πρόξα είχε προσλάβει διαστάσεις έπιδημικής νόσου, αλλά ή καθαρή ποίηση κρατούσε τά σκήπτρα τών σταθερών προτιμήσεων έναντι τών πάσης φύσεως ένασχολήσεων φιλοκαλίας του κοινού μέ τό έκλεπτυσμένο γούστο. Και έφόσον τό άναρίθμητο πλήθος τών στιχομάχων ύπερείχε εκείνου τών αξιωματικών, ή Τύχη τούς μεταχειριζόταν όπως ή κακιά μητριά, στέλνοντάς τους νά κερδίσουν τή δόξα στο πεδίο τών σκληρών μαχών, όπου —κατά τό σύνηθες— έκδιπλώνονταν στίς σελίδες τών φιλολογικών περιοδικών. Μέ τή γραφίδα πολεμοφόδιο μάχονταν λυσοωδώς μέχρι τελικής πτώσεως τότε, κατακρήμνιζαν από τόν Παρνασό τούς ήττημένους και τούς έρίχναν αύθωρεί στο «Άσυλο τών Παραφρόνων», από όπου οι οίμωγές τους άντηχούσαν επί σειράς μηνών στίς σπαρταριστές συνέχειες της φημισμένης, τω καιρω εκείνω, σατιρικής έμμετρης σύνθεσης του άρξαμαϊστή Α. Βοείκοφ, στενοϋ συγγενούς και όμοτέχνου του Β. Ζουκόφσκι κάποιους γραφιδάλωτους, ντιλεττάντες ή «άτυχήσαντες ποετάστρους», διαμιάς ρεζιλεμένους, άτιμασμένους από τούς φιλολογικούς αντιπάλους, τούς άφάνιζε, χωρίς νά άφήσουν τό παραμικρό ίχνος, ή Λήθη, και δέν άναφαίνονταν έκτοτε στά Άλμανάκ και τά σαλόνια του καλού κόσμου.

Άλέξανδρος Πούσκιν (1818)

«Ο γλυκύτερος κοιλαράς και πολύτοκος μπερμπάντης τών Γραμμάτων μας»²

Τόν Βασίλι Λδόβιτς Πούσκιν οι μοϊρες τόν είχαν μοιράνει και ή Τύχη τόν φίλεψε άπλόχερα μέ την αιωνιότητα. Παροιμιώδης έκκεντρικός κομπομανής —του έβγαζαν τό καπέλο ως και οι φλεγματικοί δανδήδες της γηραιάς Άλδιόνος—, περίδλεπτη περσόνα άναριθμητων κοσμικών άνεκδότων, λάτρης του ποδόγυρου και λατρεμένος τών γυναικών, γλεντοκόπος και πνευματώδης, εύπαρρησίαστος και σπινθηροβόλος, χαριτωμένος, άπολαυστικός και εύάρεστος σέ όλους συνομιλητής, άπαραμίλλο ταλέντο στην άπαγγελία —ιδίως έρωτικών— ποιημάτων (κατά τό συρμό της έποχής). Φανατικά άύστηρός θεατρόφιλος, ίνδαλμα της ζωής τών θεατρικών παρασκηνίων, ίπποτικός καθαλιέρος νεαρών καλλίγραμμων γηγενών θεατρίνων και θαλπερός συμπαραστάτης κάθε Ιταλίδας ή Βιεννέζας πριμαντόνας που παρεπιδημούσε στην Μόσχα. Σύντροφος έμπειστευμένος και άκαταπόνητος συνεπίκουρος σέ όλα τά άνδραγαθήματα που έλάμβαναν χώρα κατά τίς παννυχίδες κραιπάλης και ήδονής, τίς όποιες σκάρωναν παρές-παρές τά ιδιοφυή τέρατα της ρωσικής λογιοσύνης.

Ο Βασίλι Πούσκιν, από τούς πλέον καλλιεργημένους της έποχής του, ύπηρεξε κραταιός μελετητής της Ιστο-

2. Γιούρι Νικολάγιεβιτς Τινάνοφ.

ρίας, του Δικαίου και της Πολιτειολογίας, ρέκτης της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής παραγωγής, ενώ ως έντελέστατος γνώστης της γαλλικής, γερμανικής, αγγλικής, ιταλικής και λατινικής γλώσσας παρέμεινε διά βίου λάτρης και ότρηρός μεταφραστής στά ρωσικά έργων των Λαφοντέν, Μ. Ρενιέ, Μπερανζέ, Μπουαλώ, Γιούγκ, Μίλτον, Ε. Παρνύ, Μπάϋρον, Τζέιμς Τόμσον, Όσσιάνου, Κάτουλλου, Τίβουλλου και άλλων παρομοίων. Ός παθιασμένος διδλόφιλος, κατείχε μία διβλιοθήκη λίαν ενημερωμένη με έργα Έλλήνων και Λατίνων κλασικών, καθώς και πληθώρα τίτλων μεγάλων διανοητών, συγγραφέων και καλλιτεχνών οίουδήποτε λαού και χρόνου. Για τήν άφθονία και τήν κιβωτό της γνώσης που άποθησαύριζε ή διβλιοθήκη του Βασίλι Πούσκιν, δέν συγκρατούσαν τό θαυμασμό τους αλλά και δέν έκρυβαν τή ζήλεια τους οί σοφότεροι των σοφών ομού και των δύο ρωσικών πρωτεουσών.

Άριστος οίκοδεσπότης, άρχοντας —κυριολεκτικώς— της φιλοξενίας, όπου άρκετοί εκ των όσων είχαν ξενοθεϊ στόν οίκο του της Μόσχας και παρακαθίσει στά καθημερινά τραπεζώματα ή τά μεγαλοπρεπή έορτινά γεύματα όμολογούν στά άπομνημονεύματά τους, πώς είχε ξεπεράσει και αυτόν άκόμη τόν —παροιμιώδη και για τήν έκλεπτυσμένη γαστρονομία του— Ταλλεϋράνδο, με τή διαφορά πώς ό Βασίλι Πούσκιν δέν επέβαλλε στούς όμοτράπεζους καλοφαγάδες τό «δασανιστήριο» της γαλλικής τέχνης με τίς τέσσερις άλλαγές, αλλά με θρησκευτική προσήλωση άκολουθούσε τήν πανδαισία του παραδοσιακού ρωσικού συστήματος σεργιρίσματος, που ήθελε τό τραπέζι όλοστόλιστο με άνθη και έξωτικά ή έγγώρια φρούτα, υπεράφθονο σιτίων και οίνοπνευμάτων μέχρις του σημείου που νά μή λείπει ούτε του πουλιού τό γάλα, και τόν σπιτονοικοκύρη εις τό έπακρον γαλάντη. "Ένα παρόμοιο τραπέζι περιγράφει και ό Τολστόι στό *Πόλεμος και Είρήνη*.

Στό επί της όδου Στάραγια Μπασμάνγια σπίτι του Βασίλι Πούσκιν σύναζαν, σχεδόν καθημερινά, ό Ντενίς Νταβίντοβ,³ ήρωας εκ των ήρώων και άσωτος εκ των άσώτων, και ό Άδάμ Μιτσκέβιτς, Λιθουανός εκ αίματος, Πολωνός εκ πεποιθήσεως και ποιητής κατά γενική παραδοχή. Έγκαρδιωμένη, διά βίου φίλια συνέδεε τόν Βασίλι Πούσκιν με τούς Καραμζίν (ιστοριογράφο και άσματοποιό της *Φτωχής Λίζας*), Ντιμίτριεβ (ύπουργό Δικαιοσύνης και περίπυστο μυθολάσθη), Ζουκόφσκι (ποιητικό νουθετητή όλων των φτωχοδιόλων και των δαμονισμένων), Βιάζεμσκι (πρίγκηπα, γιό χωριάτισσας μάνας), και Ντέλβιγκ (βαρώνο, ποιητή, τυχερότατο κληρονόμο παλαιότατου άριστοκρατικού γένους). Αυτή ή Πλειάδα άφησε άνεξίτηλο στίγμα στό όνομαστό για τήν πνευματικότητα και φιλοκαλία φιλολογικό σαλόνι του Βασίλι Πούσκιν, όπου οί συναθροιζόμενοι έθεταν τά φλέγοντα θέματα λογοτεχνίας, αισθητικής και πολιτικής, υπό τό πρίσμα και τίς επιρροές του κλασικισμού, του σεντιμενταλισμού και του άναφαινώμενου ρωσικού ρομαντισμού. Τό φιλολογικό

σαλόνι συχνάκις λάμπρυναν με τήν εύφραντική τους παρουσία έκλεκτοί ευρωπαίοι καλλιτέχνες, οί όποιοι βρίσκονταν σε πολύμηνες περιοδείες, εργάστηκαν και έζησαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα και μερικοί παρέμειναν και πέθαναν στή Ρωσία.

Στό στενό φιλικό περιβάλλον του Βασίλι Πούσκιν συναριθμούνται επίσης, ό Ντομένικο Τσαμαρόζα, που τόν είχε προσκαλέσει στήν Πετρούπολη (1789-1792) ή Μεγάλη Αίκατερίνη ως προσωπικό της συνθέτη και διευθυντή-συνθέτη του αυτοκρατορικού θεάτρου, ό όποιος και συνέθεσε δώδεκα όπερες à la russe (τέσσερις σε κείμενα της ίδιας) ή θεϊκή αιδός Μαριάννα Σέσοι, περίφημη για τήν άνεπίφογο έρμηνεία και τεχνική της στήν ιταλική όπερα· ό συμπατριώτης της Σαλβατόρε Τόντσι (1756-1844), προικισμένος ζωγράφος, ποιητής, μουσικός, τραγουδιστής, ό όποιος κατά τό παρελθόν είχε ύπηρετήσει στή Φρουρά της Νάπολης, που με τή μετάδασή του στή Ρωσία (1797) έγινε περιζήτητος στά άριστοκρατικά σαλόνια για τά έντυπωσιακά ζωτανά ταμπλό και, εν συνεχεία, προικодότησε τή ζωή του ερχόμενος σε γάμο με τήν πριγκήπισσα Ναταλία Ίβάνοβνα Γκαγκάρινα, εξασφαλίζοντας έτσι ισχυρή θέση στίς άκρώρειες της ρωσικής κοινωνίας αλλά και τήν επί εικοσιπενταετία διεύθυνση της Τάξης Σχεδίου στήν Άρχιτεκτονική Σχολή της Μόσχας, άπολησμονώντας τή γενέτειρα Ρώμη, έντελώς έκρωσισθείς προσγράφηκε στή ρωσική ιστορία της Τέχνης ως Νικολάι Ίβάνοβιτς· ό λεπταίσθητος και εύφάνταστος, Γάλλος συνθέτης Φρανσουά Άντριέν Μπουαλντιέ, με τόν όποιο θά έπισφραγισθεί ό κύκλος της γαλλικής κωμικής όπερας του 18ου αίωνα, ό χαϊδεμένος Άντριούσα του ρωσικού κοινού, που επί έπτά συναπτά έτη θριάμβευσε στήν Αύλή του Άλεξάνδρου Α΄, παρουσιάζοντας τίς πασίγνωστες, γεμάτες λυρισμό και φρεσκάδα, κωμικές του όπερες· και, τέλος, ό Ίρλανδός Τζών Φήλντ, ό όποιος μυήθηκε στή μουσική από τόν βιολιστή πατέρα και τόν όργανίστα παλπού, και μαθήτευσε κοντά σε δύο χαρισματικούς δασκάλους, τόν ναπολιτάνο κλαβεσινίστα και τραγουδιστή Τομμάζο Τζιορντάνι και τόν ρωμαίο Μούτζιο Κλεμέντι, όργανίστα, συνθέτη και

3. Άν ό Ναπολέον με τό στρατηγικό του πνεύμα διαμόρφωσε τή σύγχρονη πολεμική τέχνη, ό ποιητής Ντενίς Βασίλεβιτς Νταβίντοβ, ούσάρος-παρτιζάνος του 1812, υπήρξε ό μέγας θεωρητικός και διδάσκαλος του άνταρτοπολέμου, συνεισφέροντας τά πλείστα ώστε νά ήττηθεί ό Κορσικανός. Διεξήγαγε πραγματικό παλλαϊκό πόλεμο και, ενσμενιζόμενος τό έθνικό πνεύμα και τόν λαϊκό χαρακτήρα του πολέμου, έγκατέλειψε τόν χρυσοποίκιλτο ντουλαμά, τήν άδαμαντοστόλιστη σπάθη, τή γαλλοφωνία και τά συναφή και ένδύθηκε τό κοζάκικο τοεκμέλι ή τό καφτάνι του χωρικού, περιέσφιξε τό άγγέμαχο σπαθί και μίλησε με τή γλώσσα του μουζίκου κατευθειαν στήν καρδιά όλόκληρης της άγροτικής Ρωσίας. Κορυφαίο έργο του, *Η Εμπειρία και ή Θεωρία του Άνταρτοπολέμου*.

κατασκευαστή των φερωνύμων πιάνων. Ο Φήλντ, τό 1802 –συνοδευόμενος από διθυραμβικές πανευρωπαϊκές κριτικές για την έρμηνεία του στις φουγκες του Μπάχ και του Χέντελ, αλλά και τις έκθυμες συστάσεις του Γιόχαν Γκέοργκ Άλμπρεχταμπέργκερ (φίλου των Χάιντν και Μότσαρτ και δασκάλου του Μπετόβεν), πού τον τελειοποίησε στο πιάνο και την αντίστιξη– έγκαταστάθηκε στην Άγία Πετρούπολη, αποχωριζόμενος τόν μέντορά του Κλεμέντι, πού τόν είχε μαζί του στις ρωσικές περιοδοίες, και ό όποιος μόνος του επέστρεψε όριστικά στην Άγγλία. Οί συναυλίες του Φήλντ στο ανάκτορο του πρίγκηπα Γκολίτσιν άφησαν έποχή – ή Άγία Πετρούπολη όχι μόνον τόν έπευφημεί φρενιτωδώς αλλά και του άπονέμει τόν τίτλο του καλύτερου δεξιότηχη πιανίστα (1804), γεγονός έπαυξητικό τής φήμης, τής κοινωνικής δεξίωσης και τής εργώδους παιδαγωγικής και συνθετικής δραστηριότητάς του. Στο πετροπολίτικο σαλόνι τής Πολωνέζας πιανίστριας Μαριάννας-Αγαθής Σιμανόφσκα συναναστρέφεται τήν άφρόκρεμα τής ρωσπολωνικής διάνοησης και καλλιτεχνίας και από τότε χρονολογούνται οι «άδελφικοί δεσμοί» μέ τούς Άλέξανδρο Γκριμπογιέντοφ, Βασίλι και Άλέξανδρο Πούσκιν. Τό 1821 ό Φήλντ μετακομίζει, έξαιτίας τής κλονισμένης υγείας του στή Μόσχα, όπου έστία και όρμητήριό του για τίς πάμπολλες ευρωπαϊκές περιοδοίες γίνεται τό άρχοντικό του Βασίλι Πούσκιν, μέ τόν όποιο έξακολουθητικά πίνει βότκα και σαμπάνια σάν νερό, άσωτεύει διαρκώς και φλυαρεί στή γλώσσα τής θετής του πατρίδας για τά παιδικά του χρόνια στο Δουβλίνο.⁴

Πρόδηλο είναι, μετά άπ' όλα αυτά, ότι κουτσογραμματισμένοι, κακόβουλοι ή άφιλοι ούδέποτε δρασκελισαν τό κατώφλι του Βασίλι Πούσκιν.

Τό γένος των Πούσκιν γέμει οικογενειακών θαλερών κλάδων είναι ήδη γνωστό από τήν πρίν του Μεγάλου Πέτρου έποχή, καθώς στην ύψηλή κοινωνία και τούς αυλικούς κύκλους έγγράφονται άρκετοί βογιάροι και κόμηδες. Ο έν λόγω Βασίλι Πούσκιν γεννήθηκε στις 27 Άπριλίου (8 Μαΐου) 1766. Γιός του άφυληρητήσαντος συνταγματάρχη πυροβολικού Λέοντος Πούσκιν, ό όποιος κατοικοέδρευε στή Μόσχα –μακριά από εκστρατείες και στρατώνες– από όπου και διηύθυνε τίς άπέραντων ντεσιατίνων και πολυάριθμων Ψυχών γαιοκτησίες του. Ο υπερβαλλόντως εύπορος πάππος του μελλοντικού δημιουργού του *Ευγένιου Όνέγκιν* προσέφερε στά παιδιά του περίλαμπρη για τήν έποχή κατ'οίκον εκπαίδευση, άγωγή και μόρφωση. Τό 1791, ό εικοσιπεντάχρονος Βασίλι μαζί μέ τόν άδελφό του Σέργιο παρουσιάστηκαν για άνάληψη ύπηρεσίας στην ένδοξη Φρουρά του Συντάγματος Ίσμαήλοβ, στού όποιού τή δύναμη ήδη από τά μικρά τους χρόνια, κατά τά είωθότα, είχαν ένταχθει. Ο Άλέξανδρος Πούσκιν περιγελά τήν οικογενειακή συνήθεια τής ρωσικής άριστοκρατίας (τούς προσφυώς άποκαλούμενους και «ποσαπαίρνηδες»), ή όποια μέ καλοστημένα έξαπατή-

ματα κατόρθωνε νά έλαφραίνει τούς άβροδιατους βλαστούς της από τή θεσμικά επιβεβλημένη ύπηρεσία στο πρόσωπο του Αυτοκράτορα, στο έργο του *Η Κόρη του Καπετάνου*: «Η μητερούλα μου σ' έμένα ήταν γκαστρωμένη, όταν λοχίας βρέθηκα γραμμένος στο Σύνταγμα Σεμιόνοφ, χάρη στην εύνοια του ταγματάρχη τής Φρουράς πρίγκηπα Μπ., συγγενή κάποιου συγγενή μας».

Παρά τό γεγονός ότι ολοκληρη σχεδόν ή Ευρώπη είχε μεταβληθεί σε έκτεταμένο θέατρο πολέμου και σκληρότατες μάχες μαινόνταν από τό Μπράουνσβέιγκ μέχρι τό Ίσμαήλιο, ό Βασίλι Πούσκιν, παρόλα τά έξαντλητικά φορτία τής στρατιωτικής ζωής, μέ ζήλο έδινε τούς άγώνες του ώστε νά κατακτήσει και τό πεδίο τής ποίησης. Τό 1793 ό κωμωδιογράφος και εκδότης Κριλόφ δημοσίευσε τά πρώτα στιχουργήματα του Βασίλι Λόβιτς, στο περιοδικό του *Ο Ερμής τής Πετρουπόλεως*. Ο Βασίλι Πούσκιν, μονολότι δέν διάβηκε τίς Άλπεις μέ τόν άήτητο στρατηλάτη και πρίγκηπα τής Ιταλίας Σουβόροβ και δέν κυνήγησε τούς Πολωνούς όμοσπονδιακούς στασιαστές παρά τό Γκρότνο ύπο τήν άρχηγεία του γενναióφρονα στρατηγού Μιχελσον, και συνέχιζε άδέξια νά χειρίζεται τό μουσκέτο και νά κραδαίνει άτεχνα τή σπάθα, κρίθηκε έξαρχής γεννημένος ποιητής και μυθογράφος. Άλλωστε, σε τούτους τούς θυελλώδεις και σκληρούς καιρούς μόνον ένας Γαβριήλ Ντερζάβιν στο έπίπλιον μέ τή σπάθη, ή στο τραπέζι μέ τά κουταλομαχαιροπήρουνα, ή στην αυτοκρατορική άκρόαση, ή μέ τήν πέννα στο χέρι φάνταζε ίσοτίμως και πανταχόθεν άκαταμάχητος και μοναδικός.

Ενώπιον των πάσης φύσεως επιδειξιότητων του άξιωματικού τής Φρουράς και συναισθηματία Βασίλι Πούσκιν υποκλίθηκαν άπαντες. Οί έραστές του λόγου διαγκωνιζόμενοι συνέρρεαν στά κοσμικά σαλόνια, ύπομειδώντες μέ τίς σάτιρές του για κρυπτόνυμους ξιπασμένους μισάρχοντες, μωρά ζωντόβολα και ρήτορες μέ πομφολυγώδεις λόγους στην άκρη των χειλιών. Μεθού-

4. Ο John Field (1782-1837), άκραιφνης ρομαντικός, έπηρεάσε ριζικά τήν όνομαστή πιανιστική σχολή του Λονδίνου, καθιέρωσε τή φόρμα των *Νυχτερινών* (1814), και δίδαξε μέ πάθος τό έντελώς πρωτότυπο και άναγνωρίσιμο πιανιστικό του ύφος, παραδίδοντας τά «μυστικά» του σε άξιους μαθητές. Ο αξιότερος έξ αυτών Μιχαήλ Γκλίγκα, πού άποτίναξε διά παντός τήν κηδεμονία τής ιταλικής όπερας από τή ρωσική μουσική, γράφει στις Άναμνήσεις του: «Τά δάχτυλα του Φήλντ έπεφταν επάνω στα πλήκτρα όπως οι χονδρές σάλες τής βροχής και διασκορπίζονταν σάν μαργαριτάρια πάνω στο βελούδο». Πράγματι, ή κατεύθυνση πού έδωσε ό Φήλντ στην πιανιστική τέχνη καρποφόρησε στή χειραφετημένη έθνική ρωσική μουσική σχολή, και μέχρι σήμερα στο Ώδείο «Ρίμοσι-Κόρσακοφ» τής Πετρούπολης συνεχίζουν νά καλλιεργούν έμπνευσμένα τό μαργαριταρένιο του παίξιμο (yeu perle), δηλαδή τή λεπτοδουλεμένη, τορνευτή τεχνική των δακτύλων.

σαν μέ τά ανακρεόντια, συμποτικά του ποιήματα και –ένιότε– έρυθριούσαν μέ τά έλευθερόστομα κοσμικά στιχουργήματά του. Συνέπασχαν μέ τούς ήρωες κατά τήν ανάγνωση τρυφερών αισθηματολογικῶν θεατρικῶν έργων, έπευφημῶντες μέ κλαυσιέγελους τούς μιμικούς αυτοσχεδιασμούς –άνεπανάληπτες καρικατοῦρες τῆς στιγμῆς–, πού μέ τό σῶμα και τήν κίνησή του εἰς και μόνος, ὁ Βασίλι Πούσκιν, σχεδίαζε και μποροῦσε νά παραστήσει, τέρποντας αφειδῶς έαυτόν και ὁμήγηρη, αλλά και συνάμα κρατώντας τόν θεατρικό πυρσό άναμμένο.

Τό 1797 ὁ Βασίλι Πούσκιν άποφασίζει νά μήν προκαλέσει περαιτέρω τήν Τύχη του. Άποστρατεύεται μέ τό βαθμό τοῦ ύπολοχαγοῦ και έγκαθίσταται στή Μόσχα, ὅσο τό δυνατόν μακρύτερα από τά μάτια τοῦ αυτοκράτορα Παύλου, στοῦ ὁποίου τούς ὀφθαλμούς –μέ τοῦτα και μέ εκείνα– ἤδη έχει γίνει κάρφος. Παντρεύτηκε (1795) τήν ὠραιότερη γυναίκα τῆς Μόσχας, τήν Καπιτολίνα Μιχαήλοβνα Βισελάδοτσεβα, και προσάραξε στό άπάνεμο οικογενειακό λιμάνι. Άργότερα θά ξεσπάσει θύελλα, καθώς ἡ έξοργισμένη σύζυγος θά άπαιτήσει από τήν Ίερά Σύνοδο (1802) τήν άκύρωση τοῦ γάμου, διότι τόν συνέλαβε «ἐπ' αυτοφώρῳ έγκληματούντα ὡς μοιχό μέ τήν διάγουσα έκλυτον βίον δεσποινίδα έλευθερίων ἡθῶν ὀνόματι Άγραφίνα, θυγατέρα κάποιου Ίβάν». Πρόδηλο εἶναι πῶς ἡ δεσποινίς ἤταν έκπάγλου καλλονῆς ὡστε νά ανταλλάξει ὁ Βασίλι τήν ἡρεμία και εὐτυχία τῆς φαμελιακῆς ζωῆς, καθώς και τή γενναία προίκα, μέ τά χάδια τῆς πόρνης Άγραφίνας, τήν ὁποία μάλιστα δέν δίστασε νά προσκαλέσει σέ ταξίδι στίς γερμανικές πόλεις και τό Παρίσι. Βούιξε, κατά τό κοινῶς λεγόμενον, ὁ τόπος και τό δικαστήριο τῆς Ίεράς Συνόδου μόλις τό 1806 άκύρωσε τό γάμο, καταδικάζοντάς τον συνάμα νά δώσει ὄρκο άγαμίας, τόν ὁποιο συντόμως παραβαίνει προκειμένου νά ένώσει διά βίου τή ζωή του μέ τή μοσχοδίτισσα έμποροπαντοπάλισσα Άννα Νικολάγιεβνα Βοροζένκινα, πού τοῦ γέννησε τά παιδάκια του, τούς «προστατευόμενους» Λέοντα και Μαργαρίτα, για τά ὁποία ὁ Βασίλι Πούσκιν μιά ζωή ἔδινε άγώνα ὅπως τούς έξασφαλίζει τήν διά επικαρπίας μεταβίβαση τῆς άναλογίας του ἐπὶ τοῦ –πασίγνωστου πλέον σέ ὅλους– χωριοῦ Μπόντλινο, ὑπό τήν ιδιότητά του ὡς προστάτου, καθώς εκ τοῦ νόμου ἔθεωροῦντο μή νόμιμα τέκνα και συνεπῶς στερούμενα τίτλου εὐγενείας και μή άρυόμενα κληρονομικοῦ δικαιώματος.

Έχοντας, λοιπόν, λυτρωθεῖ από τήν άγκάλη τῆς ζηλότυπης πρώτης συζύγου και λησμονήσει τή μυστηριώδη έρωμένη δεσποινίδα Άγραφίνα και, τό σπουδαιότερο, έξασφαλίζει τήν άνοχή τῆς πλουσιότατης έμπόρισσας, ὁ Βασίλι Πούσκιν ξεχύθηκε νά περιηγηθεῖ ἐπὶ μακρόν τούς ξένους τόπους – νά γνωρίσει τόν κόσμο και νά επιδειχθεῖ σέ αυτόν. Αναμφιβόλως και τό ένα και τό άλλο, και πάλι μέ τήν εὐνοια τῆς Τύχης, τελεσφόρησαν. Τό συναισθηματικό ταξίδι τοῦ αισθαντικοῦ πα-

ρατηρητῆ, μέ τήν πλατεία καρδιά και τό άκονισμένο μυαλό, ὑπῆρξε ὁμόπλουν τοῦ πνεύματος τοῦ Λῶρενς Στέρν.

Οἱ γερμανικές γαῖες, ἡ ὁμιχλώδης Άλβιόνα, πού κατά τόν ἡπειρωτικό άποκλεισμό εἶχε σχεδόν μαυρίσει και, έν τέλει, ὁ πιό λάγνος τόπος, ἡ πολυπόθητη για ὅλους τούς ταξιδεύοντες Ρώσους άριστοκράτες Γαλλία ίχνογράφησαν λυσιτελῶς τήν ταξιδιωτική του γεωγραφία. Περιηγήθηκε ὄχι μόνο τό Λουβρο, τό Πολυτεχνεῖο, τό Μέγαρο τῶν Αναπήρων και τούς Κήπους τῶν Βερσαλλίων, αλλά ἔτυχε και ὑποδοχῆς ὡς παρῦπατος τοῦ Βοναπάρτη. Ὁ μελλοντικός αυτοκράτορας Ναπολέον ἔμεινε καταγοητευμένος από τόν θαυμάσιο Ρῶσο ἄρχοντα, μέ τόν ὁποιο αρκετές φορές πλάι-πλάι ὑποκλίθηκαν και έπευφήμησαν τόν έξαίσιο τραγικό ἠθοποιό Ταλμά, εἰδωλο τοῦ πρώτου ὑπάτου και σύμπασας τῆς θεατρόπληκτης Εὐρώπης, ὁ ὁποῖος παίζοντας ρωμαϊκούς ρόλους καινοτόμησε φορώντας τῆβεννο, στή θέση τῆς μέχρι τότε πανταχοῦ παρούσας φούστας. Μάλιστα, ἐπειδή ὁ Βασίλι Πούσκιν άντελήφθη ὅτι ὁ Ταλμά ἐπιμελεῖται τήν αισθητική, ένδυματολογική εικόνα τῶν δημοσίων ἐπισήμων και πλήρους θεατρικότητας ἐμφανίσων τοῦ Βοναπάρτη, χωρίς ένδοιασμούς ζήτησε από τόν νεοαποκτηθέντα φίλο Φρανσουά-Ζοζέφ ὀρισμένες στυλιστικές διευκρινήσεις για τήν προσαρμογή σχεδίων θεατρικῶν του κουστουμιῶν στό δικό του –ρωσικοῦ ὕφους– μέγεθος, ἡ τῆ γνώμη του άναφορικά μέ τήν πηγή άπόκτησης καλοῦ καστοριοῦ και τήν προμήθεια στερεῆς πούδρας.

Ἡ στενή συναναστροφή μέ τίς διανοητικές αὐθεντίες τῆς τοτινῆς Εὐρώπης (Ντελίλ, Σέν Πιερ, Φοντάν, Ζενλίζ) στάθηκε ὑποβοηθητική ὡστε νά δημοσιεύσει στό ἐγνωσμένου κύρους *Mercur de France* σέ δική του μετάφραση τέσσερα ρωσικά λαϊκά τραγούδια και πέντε ἐπικές παραδοσιακές μπιλίνες, πού θύμιζαν τίς μεσαιωνικές εὐρωπαϊκές μπαλλάντες. Γεγονός πρωτοφανές για εκείνους τούς καιρούς, καθώς ἡ Γαλλομανία δέν εἶχε ακόμη μετεξελιχθεῖ σέ Γαλλοφαγία και κάθε ἄλλη, διαφορετική, ἐθνική κουλτούρα –άνευ άντιρρήσεων– ἐκλαμβάνόταν ὡς νηπιώδης συγκρινόμενη μέ τή γαλλική. Επίσης, δύο Ἐπιστολές τοῦ Β. Πούσκιν από τό Βερολίνο, ὁμόπνευστες τοῦ *Συναισθηματικοῦ ταξιδιοῦ* τοῦ Στέρν, ἔτυχαν δημοσίευσης στόν *Άγγελιαφόρο τῆς Εὐρώπης* πού ἐξέδιδε ὁ Νικόλαος Καραμζίν, προσπορίζοντας στόν φιλόκοσμο πονηματία τήν ἐπιθυμητή και ἐπαξίως κερδισμένη φήμη.

Στά πατρῶα ἐδάφη ὁ Βασίλι Πούσκιν ἐπανέκαμψε περιεστεμμένος μέ ὄλη τήν ἐκθαμβωτική λάμψη τῆς ξενικῆς μόδας και οἱ Μοσχοδίτισσες πολυθέληγτρες κυράδες ἔχασαν τά μυαλά τους άντικρίζοντάς τον. Ὁ πρίγκηπας Βιάζεμσκι, μέ άνάμικτους από ζήλεια και σαρκασμό τόνους, διέδιδε στίς ὁμηγύρεις τῶν σαλονιῶν: «Ντυμένος τοῦ κουτιοῦ, σκέτος Παριζιάνος από τήν κορφή ὡς τά νύχια. Κόμμωση à la Titus, παραπουδραρισμένη, παραπαρφουμαρισμένη, κεφαλή παραφρο-

αμένη». Ὁ Βασίλι, ὀλόιδιο φιγουρίνι, πρωταγωνιστεῖ καί πάλι στά ἀριστοκρατικά σαλόνια σάν διαλάμπας ἀστέρας κωμικῶν αὐτοσχεδιασμῶν καί κοσμικῶν ἀστεϊσμῶν: «Περιστεράκια μου, ἐγὼ νά σᾶς πῶ, πού γνωρίζω ὅπως τήν τσέπη μου ὄλες τίς τρυποῦλες ὄλων τῶν βουλευτῶν, ὅλα τὰ καταστήματα καί ὄλες τίς μόδες, πῶς καί ἐκεῖ ὅπως καί ἐδῶ, μέ τόν ἴδιο τρόπο οἱ ἀπανταχοῦ ἐνόρχηδες ξεφράζουν τίς πηγοῦλες τῶν θηλυκῶν. Οὐδέν τό διαφορετικόν!». Καί ὁ Πούσκιν-ἀνεψιός δέν χάνει τήν εὐκαιρία νά περιπαίξει τίς ἀγαπημένες ἀδυναμίες τοῦ ἀμίμητου θειοῦλη του, ἀποτολμώντας στό σκωπτικό, ρεαλιστικῆς πνοῆς, ποίημα *Κόμης Νούλιν* νά ἐνδύσει τήν περσόνα του μέ ὀρισμένες ἀπό τίς χαρακτηριστικές συνήθειες τοῦ προσφιλοῦς συγγενοῦς:

*Στήν Πετρούπολη μέ μαουῖλο φίσκα πάει στό ἐξῆς:
φράκο, γιλέκο, βελούδινο καπέλο, ριπίδια*

*καί ραγλάν
καμιζόλες, καρφοβελόνες, μανσέτες καί ζαπόνια
φασαμέν, πλουμιστά μανδήλια, κάλτσες à jour...*

Ἄναμφισβήτητα, ὁ δανδιαμός, οἱ κομψευόμενοι τρόποι καί ὁ ἐξεζητημένος καλλωπισμός οὔτε στό ἐλάχιστο δέν ἐπεσκίασαν τό πάθος τῆς βιβλιοφιλίας καί φιλιαναγνωσίας. Ἀπό τό ἐξωτερικό δέν κουβάλησε μόνο φιαλίδια μέ ποῦδρες καί φλακόνια μέ ἀρώματα ἀλλά καί πλῆθος σπουδαίων βιβλίων, τά ὅποια ἔκαναν περισσότερο ζηλευτή τήν ἤδη περίφημη βιβλιοθήκη του, μέχρι τοῦ σημείου πού –ὅπως φημολογήθηκε– γιά κάποια *incunabula* ἀκόμη καί ὁ κόμης Μπουτούρλιν –μανιώδης καί ἀρτιωμένος συλλέκτης, κραταιός βιβλιογνώστης, καί θαυύπλουτος– νά πέσει ξερός!

Καί δέν διαλανθάνει τήν προσοχή μας ὅτι στό βαθμό πού οἱ γονεῖς τοῦ Σάσα Πούσκιν (πασίγνωστη ἡ δυσχερῆς ἐπικοινωνία του μέ τή νευροπαθή, δυναστική μητέρα καί τόν κατάψυχρο, ὅπως ὁ ρωσικός χειμῶν, γαλλομανή ἔως μυελοῦ ὀστέων πατέρα) δέν ἀφιέρωσαν δά καί τή μέγιστη φροντίδα γιά τήν παιδαγωγία τῆς μετέπειτα ρωσικῆς ἰδιοφυΐας, τό θέμα ἀνέλαβε αὐτεξουσίως ἀφ' ἐνός ἡ πατρική του βιβλιοθήκη, ἔμπορη γαλλικῶν «θησαυρῶν», καί ἀφ' ἐτέρου ἡ βιβλιοθήκη τοῦ θεοῦ, ὅπου ὀμοδυνάμως μέ τή θεϊκή στοργή καί φιλοπαιγμοσύνη παρώθησαν μέ ἀπαλές θωπιεῖς πρὸς τήν ὁδό τῆς αἰωνιότητος «τό σερπετό σγουρομάλλικο μικρούλι», τό ὅποιο, παρεμπιπτόντως, χάρη στήν ἀκαταπύνητη μέριμνα τοῦ Βασίλι Πούσκιν (πού ἔχαιρε ὑψηλῆς δημοφιλίας ἀκόμη καί στό περιβάλλον τῆς Αὐλῆς, ὥστε νά πείσει τήν χηρευάμενη βασιλομήτορα νά δαψιλεύσει μέ τήν εὐνοιά της τόν προικισμένο ἀνεψιό) βρέθηκε οἰκότροφο στό ἀρτισύστατο Λύκειο τοῦ Τσάρσκοε Σέλο.

Ἐνῶ ὁ δεσποινιδόκοσμος τῆς πρωτεύουσας καί τῆς ἐπαρχίας δέν εἶχε στά λευκώματα ἀπαθανατίσει –ὑπό τό κράτος τῆς αἰδημοσύνης– οὔτε κἀν ψήγματα ἀπό

τούς στίχους τοῦ Βασίλι Πούσκιν, οἱ ἐντιμότετοι οἰκοκυραῖοι τοῦ ἄστεως καί τῆς περιφέρειας, τά στηρίγματα τοῦ μοσχοδίτικου ἀρχοντολογίου, οἱ ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοὶ τῆς Βόρειας Παλμύρας (πού σπανίως παραδίαζαν τά ὄρια τά ὅποια ἔκπαλαι εἶχαν χαραχτεῖ γιά τό φύλο καί τήν τάξη τους) διασκέδαζαν μέ τά σατιρικά του στιχουργήματα, τά γεμάτα ἀπό ὑπαινιγμούς, συμβολισμούς καί ἀλληγορίες, ἀσχέτως τοῦ γεγονότος ὅτι τά ἠθικά διδάγματα προτιμοῦσαν νά τά κάνουν «κρεμαστάρια». Καί δέν ὑπῆρχε οὔτε ἕνας ἀξιωματικός τῆς Φρουρᾶς, καί πολύ περισσότερο κανένας ἀπό τούς σεσημασμένους «ἀσώτους» οὐσάρους, πού νά μή διέθετε κρυφίως καί ἀπό κάποιο ἀπαγορευμένο χειρόγραφο τοῦ *Ἐπικίνδυνου Γείτονα*. Ὁ Βασίλι Πούσκιν ἐδῶ εἶχε ταλαντώσει τό τάλαντό του στό ἔπακρον. Ἀληθῶς, ὁ Βασίλι Πούσκιν ὑπερέβαλε ἐαυτόν. Ἦταν τέτοια ἡ ἐποχή, πού ἀρκετοὶ συμπατριῶτες δέν ἀντέγραφαν μυστικά καί παρακινδυνευμένα, ὑπό τό τρεμάμενο φῶς τῶν κεριῶν, μόνο τά ἐπαναστατικά κηρύγματα τῶν μασόνων Δεκεμβριστῶν Ριλέγιεβ καί Πέστελ, ἀλλά καί τόν αἰγλοβολούντα *Ἐπικίνδυνο Γείτονα*, τοῦ ὁποίου τήν ὀλόφρεση, ζωηρή, καθομιλούμενη γλώσσα θά ζήλευε κι αὐτός ἀκόμη ὁ ἀπύλωτος, σαρκαστικός Μαθουρίνος Ρενιέ. Αὐτό τό ποίημα, μέ τήν εὐρηματική ὀμοιοκαταληξία καί τό ρηξικέλευθο θέμα δέν ἐνόχλησε –στήν κυριολεξία– κανένας τά αὐτιά ἀλλά, ἀπεναντίας, μέ τή δραστική, εἰκονοποιητική περιγραφή τῶν τολμηρῶν σκηνῶν του ἐξανάγκαζε ὡς καί τούς πλέον διαπρῦσιους κήρυκες τῶν χρηστῶν ἠθῶν νά ζηλοφθονοῦν μυχίως τούς τυχεροὺς ἀκόλαστους, ἢ ἔμπλεοι ρέμβης νά ἀναγνωρίζουν ἐαυτοὺς σέ κάποιο ὀργιαστικό δίστιχο, μήν παραλείποντας, ὡστόσο, δημοσίως νά ἐξαπολύουν μύδρους κατά τοῦ ἐγκατοίκου στήν κοιλιάδα τοῦ κλαυθμῶνος καί τῶν ὀμοίων του.

Πάντως, σύμπασα ἡ ἐγάγωγη Ρωσία εἶχε μετά πάθος ἐγκολπωθεῖ τό ποίημα καί –ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ– ὁ στενός του φίλος καί ποιητής Κ. Ν. Μπάτιουσκοβ, μέ ἀφειδώλευτη γενναιοδωρία καί εὐδαιμονισμό, θά ἀναφωνήσει: «Μάλιστα! Αὐτοὶ εἶναι στίχοι. Ὑψιστε, ὅποια ταχύτης, ὅποια κίνηση. Καί τοῦτο τό συνέθεσε ἡ αἰθερόπλαστη μούσα τοῦ Βασίλι Λδόβιτς!».

Τό 1812, ὅταν στήν ἐρημωμένη, παγωμένη Μόσχα εἰσέβαλαν οἱ Γάλλοι, ὁ Βασίλι Πούσκιν σχεδόν τελευταῖος τῶν τελευταίων ἐγκατέλειψε τήν πόλη, καί δέν ἐπιθυμοῦσε νά ὀμιλεῖ πλέον τῆ χαρίεσσα γαλλική γλώσσα, τήν ὅποια πάμπολλοι τῆς ὑψηλῆς κοινωνίας εἶτε ἀπό πατριωτισμό εἶτε ἀπό φόβο λησμόνησαν αὐτοστιγμεί, ἐνθυμούμενοι –αἴφνης– τήν ὑπνώττουσα ρωσικότητά τους. Στίς φλόγες τῆς πυρπολούμενης καί λεηλατούμενης «κορμίλισας» [θηλάστριας] Μόσχας παραδόθηκαν, μαζί μέ τό οἶκμα, ἡ οἰκοσκευή, τά τιμαλφῆ, ἡ καρτέα, ἡ ἄμαξα καί ἡ ἀνεκτίμητη βιβλιοθήκη μέ περισσότερους ἀπό 2.000 τόμους ἀπόλεκτων βιβλίων, ἐνῶ ἀρκετά χειρόγραφα διασώθηκαν, διότι ἐ-

γκαιρώς είχαν διαμοιραστεί σέ χέρια φίλων. Παρά την τραγική καταστροφή, ο Πούσκιν δέν απελπίστηκε, δέν έχασε τό θάρρος του, καί στό Νίζνι Νόβγκοροντ, όπου κατέφυγε ό μηδέν έχων καί άρχοντας πλέον τής πενίας, έζησε στήν ίζμπα του μουζίκου, χωρίς σαμουρόγουνα καί κυλόττα στόν άγριο ρωσικό χειμώνα, συνεχίζοντας νά γράφει πατριωτικούς στίχους καί παμφλέττες-προμηνύματα γιά τόν Ναπολέοντα, πού κόμπαζε μπροστά στά τείχη του παλαιού Κρεμλίνου, / τί ό χιονιάς θά φέρει τήν ντροπή κι ή σπάθα τήν αίσχυνή, ενώ δέν παρέλειπε νά υπενθυμίζει στους συμπατριώτες του ότι οι ορδές των Γάλλων, «ό Άτίλλας του αιώνα μας», επ' ουδενί έξιωνονται μέ τις φιλόφθρες υπηρεσίες τής γαλλικής κουλτούρας έναντι τής ύψηλιου.

Έπέστρεψε στή Μόσχα στό κατόπιν του έκδιωχθέντος καί ήττημένου έχθρου, ένόσω έκαιαν άκόμα οι καπνοί των πυρπολημένων κτηρίων. «Η Μόσχα, παλλάντια καλλονή, προβάλλει μέσα από τά άποκαύματά της καί προσδλέπει στήν πραιντική ματιά τής συναδέλφου Εύρώπης». Ευθύς άμέσως καταγίνεται μέ τήν ανασύσταση τής Συνελεύσεως των Εύγενών Μόσχας, τήν παλιγγενεσία τής Έταιρείας Φίλων τής Ρωσικής Φιλολογίας παρά τω Αυτοκρατορικώ Πανεπιστημίω Μόσχας, συντονίζει καί εκλαϊκεύει τό ευρύτατο επιμορφωτικό καί φιλανθρωπικό πρόγραμμα των έλευθεροτεκτόνων καί, θεβαίως, δέν παραλείπει τή συγγραφή στίχων καί λιβέλων, «έγκάρδια δωράκια προς τους προσφιλεστάτους συντοπίτες φρερονιστές' αντιπάλους». Έμπλεος χαράς αναδέχεται τήν προεδρία του λογοτεχνικού-χιουμοριστικού όμίλου «Άρζαμάς» (1816), του όποιου επίτιμο μέλος είχε αναγορευθεί καί ό Ιωάννης Καποδίστριας. Ειδικώς γιά τήν περίσταση, οι φίλοι άρζαμαϊστές (Β. Ζουκόφσκι, Π. Βιάζεμσκι, Α. Τουργκιένεφ) έπνοούν ένα ευτράπελο τελετουργικό ύποδοχής του μυστικιστή, ύψηλόβαθμου μασόνου⁶ Βασίλι Πούσκιν, παρωδία του επίσημου τυπικού τής εισόδου ενός μνημένου στήν τεκτονική στοά τελετουργία ακριβώς όμοια μέ εκείνη πού άκολούθησε καί ό άφιερωθείς στή μασονία Πιέρ Μπεζούχοβ στό μυθιστόρημα του Λέοντος Τολστόι *Πόλεμος καί Ειρήνη*.

Στήν πασίγνωστη, λυσοώδη μάχη των γραφίδων μεταξύ των θιασωτών του ναύαρχου Άλεξάνδρου Σισκόβ, ύπουργού Δημοσίας Έκπαιδεύσεως, φιλολογικού «παλαιόπιστου», έθναμύντορος καί προεξάρχοντος του όμίλου «Συνομία [Μπεσέντα] των Φίλων του Ρωσικού Λόγου», καί των «έθνοφθόρων» όπαδών του Καραμζίν, όμou μετά των όμοφρόνων τής παρέας από τήν «Πράσινη Λάμπα», οι όποιοι όνόμαζαν τους φίλους τής Μπεσέντα «καταστροφείς του ρωσικού λόγου», ό Πούσκιν-θεός πολέμησε στό ίδιο οδόφραγμα μέ τόν Πούσκιν-άνεψιό. Οι σχέσεις ανάμεσα στους δύο «έν Άπολλώνι άδελφούς» υπήρξαν ζωογονοποιητικά άμφίδρομες, καί ό νεώτερος, μετά λόγου γνώσεως, λάτρευε καί προσκυνούσε τό δάσκαλο-παιδαγωγό άμα καί συναγωνιστή του:

τό νοῦ μου όλότελα δέν έχασα
Διονυσοκρουσμένος τόν Πήγγασο ίππεύω
νάθω ποιός είμαι, στή δυστυχία ευτυχής,
όχι, όχι, δέν είσθε σεϊς μόνον άδελφός
θεϊός μου είσθε όλοδικός καί στόν Παρνασσό εκεί.

Ό Βασίλι Πούσκιν δικαίως αναγνωρίζει καί ευαγγελίζεται πώς άργά ή γρήγορα ό πανταχόθεν άποθεωνόμενος «Γρίλλος» θά αναγορευθεί πρώτος ανάμεσα στους πρώτους: «Οι προσδοκίες σου συμπλτουν μέ τις δικές μου. Έκθύμως καί ειλικρινώς έπιθυμώ όπως οι άνήσχοι στιχομάχοι μās άφήσουν στήν ήσυχία μας. Τοῦτο έλπίζω νά έπισυμβεί ύστερα από τή βροχούλα τής Πέμπτης. Πολύ θά ήθελα νά ανταπαντήσω στό γράμμα σου μέ στιχάκια, αλλά νά, εδώ καί λίγο καιρό ή Μούσα μου έγινε κάπως όκνηρή... Σειρά σου τώρα, διότι από έσένα πιά τά περιμένουμε όλα».

Στήν έπιστολογραφία προς τους «περιποιητικότερους» φίλους, τόν όρμαθό των «προσφίλων» συγγενών του πολυπλόκαμου Πουσκινόσογου, όλοένα καί τακτικότερα φρόντιζε νά τους υπενθυμίζει πώς «ό οϊστρος παρήλθεν», ως εκ τούτου δέν είχε κανένα πρόβλημα νά τους βομβαρδίζει -λόγου χάριν- μέ καταγιαισμούς παρακλήσεων γιά τά μωδάτα μποτίνια τής Άννούλας μέ κρουνοῦς παραπόνων γιά τήν παρατραβηγμένη άργοπορία του, υπό ρητή έντολή παραγγελθείσας ποσότητας καί ποιότητας, ύπεσχημένου ταμπάκου, πού καί αυτός μέ τή σειρά του είχε τάξει σέ κάποιον άνυπόμονο χαρμάνη τής παρέας νά τους καταχειρίζει, γιατί

5. Fréron Elie (1718-1776): δημοσιολόγος, κριτικός, σκαιότατος αντίπαλος του Βολταίρου καί των φιλοσόφων. Οι ρώσοι φρερονιστές, μέ επικεφαλής τόν Κατοενόφσκι, είχαν αναλάβει τόν Καραμζίν.

6. Τό 1810 χρίστηκε άδελφός στή στοά «Συνηνωμένοι Φίλοι», τό 1811 είσήλθε στή στοά «Έντολαι προς τήν άρετήν» τής Πετρούπολης καί έν συνέχεια υπήρξε από τους ιδρυτές τής στοάς «Άναζητώντες τό μάννα» (1817) καί «Τριαδική Σωτηρία» (1820) τής Μόσχας. Έργάστηκε ως ύπατος ύπηρέτης στή στοά τής Πετρούπολης «Ό Άναγεννηθείς Φοίνιξ» (1818), ή όποία άκολουθοῦσε τό αυστηρότατο σκωπικό σύστημα, συνθήκη άκρως έξυπηρετική γιά τά σχέδια των 120 μνημένων άδελφών-Δεκεμβριστών, πού άφορούσαν τόσο στήν άσφαλέστερη όργάνωση των κλειστών συνωμοτικών ομάδων όσο καί στή στρατολογία εμπιστων καί άποφασισμένων τυραννοκτόνων από τους κύκλους λυκιδέων καί τέκνων των μασόνων, οι όποιοι ως άξιωματικοί ύπηρετοῦσαν στήν αυτοκρατορική Φρουρά καί τά επίλεκτα συντάγματα. Στό περιβάλλον των στοών τής περιόδου 1816-1819, καί ιδιαίτερα στό διάστημα 1816-1817 κατά τήν πληρίστια μετάβαση προς τό άποκορύφωμα του κινήματος των Δεκεμβριστών, είχε άρκετές φορές συναπαρτηθεί μέ τις κεφαλές πολλών άλλογενών άδελφών άνώτερων τεκτονικών βαθμίδων, μεταξύ των όποιων συμπεριλαμβάνονται ό Άλέξανδρος Ύψηλάντης καί ό Ιωάννης Καποδίστριας.

οί άχραιοί τούς έπιασαν στόν ύπνο καθώς παρεισέφρησαν στήν Άγγλική Λέσχη —διαλύοντας τούς κανόνες εύταξίας—, ώστε καλπονοθεύοντας νά τήν βάλουν στό χέρι νά τούς έξιτορει καταλεπτώς και έξαντλητικώς γιά τίς παλινωδίες και αύξομειώσεις τού φθαστού ή άφθαρτου προικώου σέ συνάρτηση πάντα μέ τό ποιόν τού ύποψηφίου νυμφίου κάποιας έρατεινής νύφης, πλήν όμως παραμένουσας εις τόν αιώνα τόν άπαντα —λόγω δυσειδούς όψεως— μονίμως άρραβωνιαστικά νά σχολιάζει μέ δηκτική εύθυβολία τά έργα και τίς ήμέρες τών αύτοχθόνων φανφαρόνων τού λόγου νά προτρέπει, μέ τόν άμίμητο περιπαικτικό χριστιανικό όπτιμισμό του, «σέ έγκαρτέρηση έν ταίς δυστυχίαις μέχεις άναστάσεως, ώστε και πάλι νά δρέψουμε νέες περιχάρεις χαρές, νά άπολαύσουμε καινούργιες ήδονές, και έθρες άναρίθμητους νά τρικήσουν τά βέλη μας» νά πληροφοροει έμπερίστατα, αναφέροντας συγκεκριμένα όνόματα, ήλικίες και διάγλυψη σωματοτομετρία γιά τίς πρωτοεμφανιζόμενες στους χορούς τών μοσχοδίτικων άρχοντικών ώραϊότατες κορασίδες, ύπερθεματίζοντας μάλιστα ότι, «παρά τή *débilite*, μή πτοούμενος από τά γκριζα μαλλιά και τήν ποδάγρα, κρίνω πώς οι μικρούλες θυγατέρες τής πανέμορφης Μαρίας Κορσάκοβα ξεπέρασαν στήν όμορφιά και αύτή τήν άξεπέραστη μάνα τους, και τά στηθάκια τους είναι άσυγκρίτως καλοσηματισμένα από εκείνα τής φρεσκοφερμένης σου γαλλιδούλας», και διαδηλώνει στόν έπιστολέα του Βιάζεμσκι, '«τήν άπέχθεια άπέναντι σέ λογιών-λογιών πλατωνιστές, πού άφήνουν τό μέλι διάρρητο πέριξ τού μύστακος χωρίς ποτέ νά φθάνει στό στόμα, ένώ έγώ, όσο τό έπιτρέπουν οι δυνάμεις μου —τό παραδέχομαι—, άρέσκομαι νά τό γεύομαι καταπίνοντάς το σιγά-σιγά...».

Μέ έρανικά φροντίσματα έπιστηθίων φίλων και έπιβοηθήματα ένθουσιώντων συνδρομητών, τό 1822 βγαίνει στό φώς σχεδόν όλόκληρο τό *Ποιητικό έργο τού Βασίλι Πούσκιν*, αλλά τό σάμα μοιάζει άκρωτηριασμένο, λειψό (άναμενόμενο, άλλωστε, εκ τής αύστηρότητας λογοκρισίας), καθώς δέν συμπεριλαμβάνει τόν σκανδαλώδη *Έπικίνδυνο Γείτονα*. Κατά τήν ύστερη δεκαετία τού βίου του, τή δεκαετία τού 1820, ό Β. Πούσκιν συνεχίζει νά περιδιαβάσει άναπνέοντας τόν καθαρό άέρα τού κομποεπούς λόγου, γράφει κριτικές στά καλής κυκλοφορίας έντυπα, τό *Περιοδικόν τών Κυριών* ή τό *Φιλολογικόν Μουσείον*, μεταφράζει στά γαλλικά τό *Μαύρο Σάλι*,⁸ πού δημοσιεύεται στό *Bulletin du Nord* (1828), άνυπερθέτως άπαντά στίς έπιστολές τών φίλων, και όσάκις προκύπτει —πάντα άκαταπόνητος— εξαπολύει από τή φαρέτρα του έμμετρα, καυστικά, σατιρικά έπιγράμματα, πού βάλλουν άκριβοστόχως έναντίων τών έχθρών τών δικών του φίλων. Είναι άκριβώς ή έποχή πού όλοι πιά όμιλούν γιά τόν ταλαντούχο θείο τού ιδιοφυούς και μοναδικού Άλεξάνδρου Σεργκέγιεβιτς Πούσκιν... Και τούτος ό θεϊός ούδόλως όχλείται τούναντίον, λίγο πριν από τό θάνατό του στέλνει «τού Μάγου-Ποιητή», ως ποιητικό ρε-

γάλο, ένα ταπεινό πονηματίδιον, τό τελευταίο τού βίου του στιχούργημα, δηλαδή τόν έμμετρο λίβελλο κατά τού αύλοκόλακα, σχολαστικού και στρεψόδικου κριτικού λογοτεχνίας Ν. Πολεβόι, ό όποίος είχε αστόχως και άδίκως καταφερθεί έναντίον τού Άλεξάνδρου Πούσκιν.

«Φτωχέ μου, θεϊε Βασίλι!», μέ καιμό άναστενάζει ό Άλεξάνδρος Πούσκιν, στήν έπιστολή πού άπευθύνει στόν φίλο του Πλετνόφ, καθώς ένθυμείται και τού περιγράφει τίς ύστατες στιγμές επί τής νεκρικής κλίνης: «Άραγε γνωρίζεις τά τελευταία του λόγια; Αφού πλησίασα κοντά του, θαρρώ σέ δύθος είχε πέσει, συνήλθε κάπως, και τότε, στήν άπόλυτη σιωπή, μέ άναγνώρι-

7. Στο Άρχείο τών πριγκίπων Βιάζεμσκι (Ostafjevski archiv knjazi Vjazemskich-TGALI, f.195, op.1, ed.xr. 5082, 2611) έναπόκείται 108 έπιστολές τού Β. Πούσκιν πρós τόν έπιστηθίο φίλο του Πιότρ Άντρέγιεβιτς Βιάζεμσκι, οι όποιες καλύπτουν τήν περίοδο 1810-1830. Στή συγκεκριμένη κρίσιμη ιστορική περίοδο, οι έπιστολές αυτές ύποσημειώνουν και σχολιάζουν έπίμαχα πολιτικά-στρατιωτικά, αλλά και φιλολογικά ζητήματα ρωσικού και όχι μόνον ένδιαφέροντος, συγκροτώντας συνάμα τό είκοσαετές χρονικό τής μοσχοδίτικης κοινωνικής ζωής, καθώς κατοπτρίζουν πλήθος από σημαντικά δημόσια γεγονότα και ποικίλα ιδιωτικά συμβάντα, φιλολογικά πάρεργα, γαργαλιστικά κοινωνικά κουτσομπολιά, και όπου μέ καταναγάζουσα φραστική χρωμοπυξίδα ψυχογραφούνται χαρκτήρες εύπατριδών και «μεγάλων προσώπων», παραγόντων τού δημοσίου βίου, άξιωματικών και λειτουργών τού κράτους, έμπόρων, μουζίκων, παραστρατημένων, και πάσης φύσεως ήθικώς, κοινωνικώς και οικονομικώς έπιμέμπτων. Ταυτοχρόνως, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες γιά τά δίκτυα τών βιβλιοφιλικών κύκλων, τήν κίνηση τού βιβλίου και τά «έκτροφεία» δόκιμων μεταφραστών έντός και εκτός τής Ρωσίας. Έξεικονίζουν τή μουσική και θεατρική πραγματικότητα τής Μόσχας και τής Πετρούπολης, παρέχοντας θεατρικές ειδήσεις, περιγραφές δημοσίων, ιδιωτικών και φιλανθρωπικών θεατρικών παραστάσεων, μέ πυκνές αναφορές στή μουσική άτμόσφαιρα, τό γούστο τού κοινού, τήν επαγγελματική κινητικότητα και σταδιοδρομία εύρωπαίων και ρώσων καλλιτεχνών, καθώς και εύφάνταστη κριτική γιά τήν ήθοποιία τών ήθοποιών, τή φωνή τραγουδιστών, αλλά και ένίοτε μέ χλευαστική, άγοραία διατύπωση γιά τά μπουλούκια «Ύψηλώς» εύνοημένων άτάλαντων. Τό περιεχόμενο τών έπιστολών τού Πούσκιν μέ παραλήπτη τόν «πολυακριβό» του Π. Α. Βιάζεμσκι (ό όποίος επί μακρόν ύπηρετούσε στή Βαρσοβία), είναι άκρως ύποδειγματικό τού είδους τής φιλικής έπιστολογραφίας κατά τόν άρχόμενο 19ο αιώνα, έπιμαρτυρεί έγκάρδια και φιλόστοργα αισθήματα, ειλικρίνεια, άβίαστη έλευθερία έκθεσης άντιλήψεων και γνώμών.

8. Διαθρυλείται ότι ό ποίημα τού Άλεξάνδρου Πούσκιν πηγάζει από τό μολδαβικό-βαλκανικό φολκλορικό τοπίο και είναι έμπνευσμένο από τόν έρωτά του γιά τήν «μυταρόζα» Καλυψά Πολυχρόνη, πού «φιλιόταν μέ τόν Μπαύρον».

σε, θλιμμένος και πικρός... Λίγο μετά, σιγηλά ξεστόμισε: "Σκέτη πλήξη τὰ ἄρθρα τοῦ Κατένιν!". "Υστερα, λέξη καμία. Ὅριστε τί σημαίνει νά πεθαίνεις ἔντιμος πολεμιστής, ἐπί πέλτης, le cri de guerre à la bouche!".⁹

Ὁ πρίγκηπας Πιότρ Ἀντρέγεβιτς Βιάζεμσκι ἀποκάλεσε τούτα τὰ τελευταῖα λόγια, «κύκνειον ἄσμα ἑνός λετριστή παλαιᾶς κοπῆς, ἤγουν λετριστή πάνω ἀπό ὄλα καί ὑπεράνω ὄλων».

Ὁ Βασίλι Λβόδιτς Πούσκιν πέθανε στίς 20 Αὐγούστου 1830 καί τή μεθεπομένη –μέ τὰ χρώματα τοῦ πρῶμου φθινοπώρου δροσερή μέρα– ἡ λογιόσυνη τῆς Μόσχας συγκεντρώθηκε στό κοιμητήριο τοῦ Μοναστηριοῦ Ντονακόι γιά τό ξόδι «τοῦ Νέστορα τοῦ Ἀρζαμάς». Ἀπό τήν ἐκφορά τοῦ νεκροῦ δέν ἀπουίασε κανείς, καί ὁμοθυμαδόν συναγωνιστές καί φιλόνοικοι τῆς πέννας ἀποχαιρέτησαν τόν ἐξηκονταπεντηκοντούτη δανδή, πού –κατά τή σύμφωνη γνώμη ὄλων μέ τὰ λεγόμενα τοῦ Μπάτιουσκοβ– «εἶχε παραμείνει ἀενάως νέος, διότι ἦταν ποιητής». Τό νεκροφορεῖον μέ τή σορό τοῦ θεῖου σήκωνε ὁ Ἀλέξανδρος Πούσκιν, μαζί μέ τούς Ι. Ι. Ντμίτριεβ, Π. Α. Βιάζεμσκι καί Κ. Α. Πολεβόι.

Ἐπικίνδυνος Γείτονας

Τό 1803, ἐπιστρέφοντας ἀπό τό ταξίδι του στήν Ἀγγλία, ὁ Βασίλι Πούσκιν ἔφερε μαζί του ὡς ἀναμνηστήριον μία ταμπακιέρα καί ἕνα διακοσμῆτικό πιάτο, πού ἐξοικονοῦσαν ἐπεισόδια ἀπό τίς καρικατοῦρες τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἀσωτείας» καί τῆς «Ἱστορίας τῆς Πορνείας» τοῦ Οὐίλιαμ Χόγκαρθ ἢ Γκόγκαρθ ἐπί τό ρωσικότερον. Στή Ρωσία, μέ περίτρανη ἐπιτυχία εἶχαν διαδοθεῖ ὄλες οἱ σειρές τοῦ Γκόγκαρθ καί δέν ὑπῆρχε –ἤδη ἀπό τά χρόνια τοῦ ζωγράφου– οὔτε ἕνα μορφωμένο ἀρχοντικό σπίτι, ἔχον σέ ὑπόληψη τόν ἀγγλικό ρασιοναλισμό, πού νά μὴν κατεῖχε κάποια ἀπό ἐτοῦτα τὰ ἠθολογικά-διδασκτικά καλλιτεχνικά ἔργα. Καί ἐάν ὁ ἴδιος ὁ Χόγκαρθ ἐπέμενε νά αὐτοαποκαλεῖται δραματογράφος παρά ζωγράφος (καθὼς εἶχε ἀποφασίσει νά ἐγγράψει στοὺς πίνακές του εἰκόνας προσίδεις θεατρικῆς παράστασης, νά μεταφέρει δηλαδή σειρές μέ ὑπόθεση δραματική, κατά τρόπον ὥστε ἀλληλοδιαδόχως αὐτή νά ὀδηγεῖ, ἐκ τοῦ νοήματος τῆς προηγουμένης εἰκόνας, στή λογική ὀλοκλήρωση τῆς ἀφήγησης, μέ τίς συνεπαγόμενες προειδοποιήσεις καί κριτικά-διδασκτικά συμπεράσματα), τότε δικαίως ὁ Μ. Ν. Μακάροβ, ἐκδότης τοῦ *Περιοδικοῦ τῶν Προσφιλῶν*, στή Νεκρολογία τοῦ πολυφίλητου φίλου του Β. Πούσκιν, νά γράφει: «Ἐποίησε τό πρωτότυπο τοῦ Γκόγκαρθ, ἀπό τό ὅποιο εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νά τυπωθεῖ ἀντίγραφο». Ὄντως, ὁ Βασίλι Πούσκιν συνέθεσε σέ στίχο ἀλεξανδρινό σατιρικό ἐπύλλιον (ὅπως ἔπραξε καί ὁ Χόγκαρθ, στήν *Ἱστορία τῆς Ἀσωτείας*, σέ διαδοχική σειρά ὀκτώ εἰκόνων, θέλοντας νά δείξει στό θεατῆ τῆ

διαδρομῆ τοῦ ἀκόλαστου ἡρώα του: ἀπο τὰ καταγώγια καί τὰ χαρτοπαικτεῖα στή φυλακή καί στό φρενοκομεῖο, ὅπου πεθαίνει τελικά κατόμονος καί τόν κλαίει ἡ ὑπηρετριά του, πού κάποτε τήν εἶχε πετάξει στό δρόμο), κατά τρόπον ὥστε τό ποίημα νά παρουσιάζει μία ιδιόμορφη σειρά σκηνικά ὀργανωμένων εἰκόνων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καί στίς τυπωμένες λιθογραφίες. Οἱ ὀργανωμένες σκηνές μέ τό πλήθος τῶν λεπτομερειῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς παραπέμπουν στίς ξακουστές ρωπογραφίες τοῦ Πίτερ Μπρέγκελ τοῦ Πρεσβύτερου, τοῦ ὁποῖου πολλά δημιουργήματα ὁ Βασίλι εἶχε ἀποθανυμάσει κατά τίς περιηγήσεις του στήν Εὐρώπη. Ὁ Πούσκιν, σάν ζωγράφος μέ γραμμές κυματιστές ἀπείρως ὁμορφότερες ἀπό ἐκεῖνες πού σχηματίζουν γωνίες, δομεῖ τόν *Ἐπικίνδυνο Γείτονα* σέ ὀκτώ σκηνές, τῶν ὁποῖων τό θέμα, ἐν περιλήψει, ἔχει ὡς ἐξῆς:

Σκηνή Πρώτη: Ὁ ἀφηγητής-ποιητής κατόπιν προτροπῆς τοῦ ἐπιστήθιου φίλου του Μπουγιάνοβ (: Καπετάν-Φασαρία, σαραντάρης, ἀξύριστος, ἄπλυτος, ἐνδεδυμένος μέ περιτρίμματα μανδύα καί περισκελίδας, φθαρμένο, μέ ρυπαρή ταινία τοῖλιντρο, πλειστοτάκις στεφανωμένος κερατάς καί ἐν τέλει ἐγκαταλειφθεῖς ἀπό τή σύζυγο, ὁ ὁποῖος τὰ τελευταῖα ὀκτώ χρόνια ροκανίζει τὰ ὑπολείμματα τῆς περιουσίας του μέ τοιγγάνες καί πόρνες, μεθοκοπώντας στά καπηλειὰ μέ τοσῦλες καί μπαγιαντέρες), ξεκινᾶνε νά πᾶνε σέ ἕνα φθινόμοροντέλο γιά νά εὐθυμήσουν μέ τίς ἀμαρτωλές.

Σκηνή Δεύτερη: Ὁ ἀσίκης ἀμαξιάς, μέ τούς δύο ὑπέροχους κέλλητες ἵππους, διασχίζει τίς κεντρικές ὀδούς καί τίς πλατεῖες-ὀρόσημα τῆς Μόσχας, ὀδηγώντας γοργά τούς δύο κυρίους πρός τό ἐν λόγω, κοντά στά προάστεια τῆς πόλης εὐρισκόμενο, κακόφημο σπίτι.

Σκηνή Τρίτη: Οἱ ἡρώες ξεπεξεύουν ἐμπροσθεν τοῦ οἰκίσκου, πού σάν ἰτιά τόν λίκνιζε ὁ ἀέρας, μέ γαντζωμένο πάνω τό πορτάκι καί τούς τσοταμάδες παρδαλόχρωμα ζωγραφισμένους μέ συμπλεγμένα τὰ μονογράμματα Χ καί Π τῆς ἀλφαβήτου.¹⁰

Σκηνή Τετάρτη: Εἰσέρχονται σκυφτοί στό καμαράκι, πού ἐπιτελεῖ χρεῖ θελάμου ὑποδοχῆς, καί ἀντικρίζουν πάνω στό τραπέζι πιάτα μέ τηγανίτες, πόντοι, μύρα καί ταμπάκο, στό σκαμνί ἀκουμπισμένα τό σαμοβάρι, τίς κοῦπες καί τό οὐροδοχεῖο καί, στήν ἄκρη τοῦ τραπέζιου, κάποιον παστρικοχέρι ἔμπορο μέ ἕναν μικρό διάκο-σκνίπα νά χαρτοπαίξουν. Δίπλα τους ἡ χοντρο-

9 «μέ τήν ἰαχὴ τῆς νίκης στό στόμα».

10. Μέ τὰ γράμματα Χ καί Π τοῦ ρωσικοῦ ἀλφαβήτου ὑποδηλώνονταν τὰ ἀρχικά τῶν λογοκρινμένων λέξεων γιά τὰ γεννητικά ὄργανα ἀνδρῶν καί γυναικῶν ἐπίσης, ἦταν τό κρυπτόνυμο γιά τούς αἰδοιολεῖκτες (fellatio) ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

κάλα, μέ ρυτιδωμένο μέτωπο, μαστρωπός Πανκράτιεβ-να, πού σύγκορη βρωμάει καί ζέχνει σκόρδο καί βότ-κα. Παραπλεύρως, «τό χρυσάφι, ή πασιγνωστη σέ όλη τή Μόσχα γιά τήν όμορφιά της, δεκαεξάχρονη, άξε-παρθέρευτη πόρνη Βάριουσκα, πού μπήκε στό έπάγ-γελμα μόλις τούτο τό χειμώνα». Στό πορνοστάσιο, στήν ίδια καμαρούλα διασκεδάζουν μέ τίς δεσποινίδες καί τραγοπίνουν δύο άκόμη σωματώδεις πελάτες. "Όλοι τους δέχονται τίς περιποιήσεις ενός μονόφθαλ-μου ύπηρετή, ό όποιος σερβίρει καφέδες, καί τής κου-τσομύτας, σφιδιδικής μαγειρίσας πού, τυλιγμένη στή χωριάτικη πελλερίνα¹¹ της, συγκεντρώνει (ώς πρόσωπο άπολύτου έμπιστοσύνης τής πορνοδοσκοϋ) τίς πληρω-μές καί τά φιλοδωρήματα τών πελατῶν, χωρίς ποτέ νά καταχραστεί οϋτε τοίγινη πεντάρα, διότι καί αύτή πρέσβευε -όπως καί ό φιλόσοφος Παγγλώττης¹²- πώς όλα σέ τούτο δῶ τόν κόσμο είναι γιά καλό. Τήν όλη ειδυλλιακή άτμόσφαιρα στό ρωσικό μπορντέλο περι-σκοποϋν ό Σουλτάνος Σελήμ Γ', ό Φιλόσοφος Βολταί-ρος καί ό Βασιλιάς τής Πρωσίας Φρειδερίκος Β', πού ήρεμα καί ειρηνικά από τίς -κρεμασμένες πάνω από τό σοφά- κορνίζες τους, φαίνονται σάμπως μετά θερ-μης νά καλοσωρίζουν τόν Μπουγιάνοβ καί τόν γείτο-νά του-στιχοποιό κοντά στους τακτικούς θαμῶνες, άλ-

λά καί έπιπροσθέτως ως άντιπρόσωποι τών τριῶν Με-γάλων Δυνάμεων θά έπισκοπήσουν τήν έπερχόμενη με-γάλη μάχη, πού θά διεξαχθεῖ σέ τούτο τό μπορντέλο.

Σκηνή Πέμπτη: Μία «ολόφρεσκη καινούργια» άνε-βάζει από τή στριφτή σκάλα στό «κιάλο» ύπωρόφιο δωματιάκι τόν ήρωα-άφηγητή, ό όποιος μέ ταχύτητα παρατηρεῖ τίς βασιλεύουσες ολόγυρα μπαγκατέλλες: τό άποκαΐδι ενός κεριοϋ πάνω στό κεραμιδοκόμματο ά-χνοφωτίζει τό πολύχρηστο ξύλινο κρεβάτι μέ τή λερή πτιλωτή κλινοστρωμνή, τή λαδωμένη ψάθα στό πάτω-μα, τίς καμιζόλες παλουκωμένες στό κονταροξύλο καί άκάθαρτες τίς δύο μπακιρένιες λεκάνες. Αϊφνης, έκκω-φαντικοί θόρυβοι, γδοϋποι καί φωνές φθάνουν από κάτω στά αυτιά τους. Συθέμελο τό σπίτι άναταράζε-ται. Έγκαταλείπουν μέ σπουδή τήν άμαρτωλή κλίνη ή «γλυκοφίλητη», έντρομη -μόλις πού προλαβαίνει νά

11. Άχλωδης άνάμνηση τής άγροτικής προέλευσης καί ύπόμνηση γιά τήν άπόληξη τής καριέρας τών άπανταχού τής γής γηρασμένων πορνῶν.

12. Pangloss (Βολταίρος, *Καντίντ ή ή Αίσιοδοξία*): τό όνομα Πάνγλωσος παραπέμπει στόν Πανούργο του Ρα-μπελαί.

ρίξει πάνω της τό μεσοφόρι-, ξυπόλητη ξεχύνεται στη σκάλα, ενώ πίσω της σπεύδει και ο ήρωας, ο οποίος αντικρίζει στη «σάλα» ατίμοσφαιρα πεδίου μάχης: 'Ο Μπουγιάνοβ έχει μέ τό ένα χέρι κολλήσει στόν τοίχο τόν φιλήδονο διάκο, ενώ μέ τό άλλο γρονθοκοπεί τόν άλλοτριοφάγο έμπορο. 'Η Πανκράτιεβνα στέκει περιλουσμένη στά αίματα, σαμντάνια και καντηλέρια πετιούνται στόν άέρα, στό δάπεδο χάσκουν άναποδογυρισμένες καρέκλες, ενώ ή Βάριουσκα κερνάει κρασί και ξερνάει βρωμόλογα και ό υπηρέτης παραμονεύοντας στή γωνία σφραίνεται και ρουφάει τόν ξένο καπνό, άναμένοντας μέ τό πρέπον σέβας τή λήξη του πολέμου. 'Η άπρόβλεπτη είσοδος και τών υπολοίπων θηλυκών του πορνείου, πού μέ άπαράμιλλο ήρωισμό θά λάβουν μέρος στή μάχη, μέ μοναδικά τους όπλα τους τόμους τών βιβλίων πού βρισκόνταν τοποθετημένα στό πρεβάζι του παραθύρου, έπιτείνει τό χάος. 'Από τά χέρια τών δεσποινίδων (των κεκορεσμένων μέ τά «γαλλικά πάθη» και όμιλουσών όλες τίς bon-mots τής παρισινής αύλης και άπασες τίς βωμολοχικές ιδιολέκτους τής άχανούς αυτοκρατορίας πασών τών Ρωσιών) εκσφενδονίζονται έναντίον του έχθρου-Μπουγιάνοβ ό Μπόδα και ό Έρουσάνας, συνοδά και ό Δυστυχής Νικάνωρ, και ή Ρουσάλα, ή Θανούσα Ρόλλι, ή Παρθένος του 'Ηλιου και ή Άρφακασάδα. Και ενώ άπαξάπαντες κατατροπώθηκαν στή μάχη (όπου τή φωτιά της είχε άνάψει ό πόθος του εμπόρου για τή Βάρενκα, συνδαύλισε ό Βάκχος και φούντωσε ό Σατανάς μόνο και μόνο νά σπάσει πλάκα) και γονατιστοί παραδίδονται στόν τροπαιοφόρο νικητή Μπουγιάνοβ, ένας δυνατός τριγμός άκούγεται από τή σαπισμένη έξώπορτα και διαμάς γίνεται καπνός ή ευθυμία του γλεντιού.

Σκηνή Έκτη: Στο κατώφλι του σπιτιού εμφανίζεται άκρωσ θεαματικά-, ένδεδυμένος τήν έπίσημη στολή, ό έγγνητής τής ευταξίας, κοιλαράς άνώτατος βαθμού της Αστυνομίας, ό όποιος, άφου προηγουμένως έπιβάλλει τήν προσήκουσα ήσυχία, υπενθυμίζει στους κυρίους πρώτον, ότι δέν εύρίσκονται σέ κατηλιό -όπου συνήθως οι θαμώνες θορυβούν-, και δεύτερον, θεωρεί άπολύτως άπρεπές νά δέρνονται κύριοι μπροστά σέ κυρίες. Διατάζει παραυτίκα τό δικαστή και τόν ύπαστυνόμο πού τόν συνοδεύουν νά συλλάβουν τή διευθύντρια του χαμαιτυπείου μαζί μέ τίς δεσποινίδες, άστε νά πληρωθεί τό τίμημα για τά όργια πού διαπράχθηκαν στό μπορντέλο.

Σκηνή Έβδομή: Έξαιφνης, ό θεομπαίχτης Μπουγιάνοβ έξακοντίζει στό κεφάλι του Άστυνόμου ένα πιάτο... Διαρκοϋντος του πανδαιμονίου ό φίλος του επικίνδυνου γείτονα και ποιητής τρέπεται σέ άτακτη φυγή: υπερπληδά τήν έτοιμόρροπη στεγασία και μέσα από σαθρούς, δυσώδεις όρνιθώνες διαφεύγει σέ όλοσκότεινους λασπωμένους δρομίσκους, και ενώ τόν μαστιγώνουν κατά πρόσωπο ό χιονιάς μέ τόν άγέρα, τρέχει όσο τόν κρατούν τά κότσια του νά γλιτώσει απ' τό κυνήγι κοπαδιού έξαγριωμένων μαντρόσκυλων (ένθυ-

μούμενος, έν τω μεταξύ, ότι στή βιασύνη του λησμόνησε στήν καμαρούλα τό ρολόγι και τό πουγγί του), ώσπου, βρεγμένος μέχρι τό κόκαλο, φτάνει -σχεδόν περασμένα μεσάνυχτα- έπιτέλους στό σπίτι του.

Σκηνή Όγδοή: 'Ο ήρωας-άφηγητής όρκίζεται τότε νά μή συναπαντήσει ποτέ πιά τόν «Καπετάν-Φασαρία» φίλο του Μπουγιάνοβ και, παρωδώντας τους άρχικούς στίχους από τόν πρώτο ψαλμό του Δαυίδ, καταλήγει: «Καλότυχος ένατό φορές όποιος καλόβολα ζει στήν ήσυχία, όποιος χαριεντιζόμενος μέ "καινούργια φιλεναδίτσα" δέν έλαβε "παράσημο" για τό τρυφερό φιλί της, όποιος δέν του "λαχε νά συναντηθεί μέ τόν επικίνδυνο γείτονα, όποιος τρέφεται μέ αστειομούς χωρίς σκαιότητα ή εμπάθεια, και όποιος σκαρώνει από πλήξη στίχους, εύελπιστώντας καλόγνωμα νά τόν ραίνει μέ άνθη ή Σλαβοσύνη!».

«Πού τόν βοήκες, άτάραχε Βασίλι, τόν ταραχοποιό Μπουγιάνοβ;»¹³

'Η έποχή, ή ζωή και ή λόγια σερμαγια ένέπνευσαν τόν Βασίλι Πούσκιν άστε νά γράψει αυτό τό άριστουργημα, πού τό ποτάμι τών καιρών τό έφερε μέχρι τίς όχθες του είκοστού πρώτου αίωνα. Οι όμοτέχνοι του καιρού του, όσο φανατικά είχαν εκθειάσει άλλο τόσο και πονοκεφαλιάσει άναζητώντας τίς πηγές από όπου άρδεύτηκε καταπονημένοι από τό ψάξιμο στίς κοιτίδες τής έλληνορωμαϊκής, ευρωπαϊκής και ρωσικής γραμματείας αποφάνθηκαν -διά στόματος Ευγένιου Μπαρατίνσκι- πώς «έν τέλει τόν συνέδραμε ό ίδιος ό Διάβολος!».

Για τόν Β. Πούσκιν, ό ήρωάς του Καπετάν Φασαρία-Μπουγιάνοβ είναι παλαιός λογοτεχνικός παλιόφιλος μέ δράση και προιστορία από τό 1782, τόν όποιο επανέφερε στά φιλολογικά σαλόνια τό 1798, και έκτοτε, όσο και νά μοιάζει πώς είχε περιπέσει σέ άφάνεια, δέν τόν λησμόνησε ποτέ. Άπεναντίας, εμπλούτισε πλευρές του χυμώδους χαρακτήρα του ποτιζοντάς τον μέ περισσότερο οινόπνευμα, απείθεια, ζωτικότητα και διανοητική σπιρτάδα, έχοντας κατά νοϋ τους διασημότερους τυχοδιώκτες όλων τών έποχών, ειδικότερα όμως τόν άδαντιουρίστα γνώριμό του κόμη Φεντόρ 'Ιβάνοβιτς Τολστόι, τόν προσονομαζόμενο «Άμερικανό» για τή συμμετοχή του στήν επιστημονική έξερευνητική άποστολή τής ύδρογείου (1803) υπό τόν 'Ιβάν Φ. Κρούξενστερν. 'Ο Τολστόι-Άμερικανός υπήρξε προσωπικότητα sui generis: έμπλεος άχαλίνωτων παθών, έκδοτος στή χαρτοπαιξία -καθόσον μέσω αυτής ρετουσάριζε τίς άβλεψίες τής Τύχης-, εύεπίφορος στή μονομαχία, όπου έξ αιτίας του παραπτώματος αυτού του ξήλωσαν δύο τρείς φορές τά γαλόνια και τόν υποβίβασαν σέ ά-

13. Ευγένιος Άμπραάμοβιτς Μπαρατίνσκι.

πλό στρατιώτη, έκδηλωτικός έρώτων διαπύρων προς τις τσιγγάνες μέχρι που τελικώς νυμφεύεται και μία, δεδηλωμένος ταραξίας και άμετανόητο πειραχτήρι, που φημιολογείται πως κατά τη διάρκεια των μακρινών πλώων, για να διασκεδάσει τη ρουτίνα του, δέν δίστασε να ποτίσει βότκα τόν έχοντα ροπή εις τό νά-μα ιερέα του καραβιού, ώστε κατόπιν άναίσθητο επί του καταστρώματος να του σφραγίσει μέ βουλλοκέρι τη σεβάσνια ύπόφαια γενειάδα, στην όποία αναγλυφώτατα άποτυπώθηκε τό κρατικό έμβλημα της Μεγαλειότητος που κρατούσε μόνον ό Καπετάνιος, αλλά τό ζιζάνιο είχε τεχνηέντως άποσπάσει, άποτέλεσε τόν πυρήνα του λογοτεχνικού προτύπου. Τό μή περαιτέρω στην καρδιά του ζωή σημειώθηκε όταν σε κάποια άποδίβαση του Καπετάνιου στην ξηρά, ό τολμητίας κόμης κατόρθωσε να ύποδείξει στον παντόμμο άγαπημένο ούραγοτάγκο του Κρουζενστερν πως να ξεσκίσει φύλλο φτερό τό 'Ημερολόγιο του πλοίου. Έξοργισμένος ό Καπετάνιος τόν κατέδασε για τιμωρία σε ένα άγριο νησί, όπου συμβίωσε μέ τούς ιθαγενείς επιστρατεύοντας την κατασοσύνη του, μέχρις ότου κάποιο έγγλέζικο καράβι τόν περισυνέλεξε και κατόρθωσε να φτάσει μέ περιπετειώδη τρόπο στην Πετρούπολη, όπου άμα τη εμφάνισι του οι πάντες έξεπλάγησαν. Όχι μόνον έφτασε σώς και άβλαβής, αλλά έπεδείκνυε καμαρωτός τούς έξωτικούς τατουϊσμούς, μέ τούς όποιους είχε δερματογραφηθεί από τό κεφάλι ως τά νύχια των ποδιών του, και που όλοι γνώριζαν άποκλειστικώς από ζωγραφίες και εικονογραφημένα βιβλία.

Ό Βασίλι Πούσκιν δέν περιορίζει τόν ήρωά του έντός των όρίων της άχανους Ρωσίας. Ό Μπουγιάνοβ στά διαπόντια ταξίδια του άρέσκεται να άφιερώνει χρόνο πολύ σε έπισκέψεις στα μπορντέλα, εκεί «όπου βασιλεύει πλήρης ισότης» και επιβεβαιώνεται τό τρίπτυχο μέ τις διακηρύξεις της Γαλλικής Έπανάστασης, αλλά και εκπροσωπούνται έπαξίως οι τάξεις του κλήρου, των αστών και των ευγενών. Η πεμπτουσία της άτμόσφαιρας στο πορνείο παραπέμπει σε σκηνικές και ύφολογικές παραλληλίες μέ την *Περιγραφή του Μπορντέλου* (1620), ποίημα άποδιδόμενο στον Γάλλο σατιρικό ποιητή του 17ου αιώνα Θεόφιλο ντέ Βιόν. Όσο για τη σκηνή της μάχης μέ όπλα τά βιβλία, ό Πούσκιν ένθυμείται και έπιστρατεύει τόν γεννήτορα του ειρωνικού-κωμικού ποιήματος, Μπουαλώ, και συγκεκριμένα *Τό Αναλόγιόν του* (1674), ένω ό τελικός στίχος –έπίκληση στη Σλαβοσύνη– υπενθυμίζει τά παρόμοια για τη Φραγκοσύνη του Ζάν Μπατίστ Λουί Γκρεσσέ. Οι τίτλοι των βιβλίων δέν ανταποκρίνονται άποκλειστικώς και μόνο στα άναγνωστικά γούστα των ένδιαιτούντων στο χαμαιτυπείο. Η βιοπολιτεία των ήρώων καθενός από αυτά συμπληρώνει και έντείνει δραστικά τις κωμικές πλευρές του ποιήματος. Έτσι, λοιπόν, καθόλου τυχαία δέν βολίζονται στο κεφάλι του Μπουγιάνοβ *Η περιώνυμος μυθιστορία του ένδόξου,*

άητητού και άνδρείου βασιλόπαιδος Μπόδα (Άγία Πετρούπολις 1790), *Η μυθώδης διήγησις περιό τού τσάρεβιτς Έρουολάνου Χιράσεβιτς χειροδυνάμου λεβέντου* (Μόσχα 1794), και *Ό δυστυχής Νικάνωρ, ήτοι βίος περιπετειώδης Ρώσου ευγενούς* (τόμοι Α΄, Άγία Πετρούπολις 1775· τόμοι Α΄ Β΄ Γ΄, Μόσχα 1787-1789), καθόσον άποτελούν τά πλέον δημοφιλή, φθηνά άναγνώσματα της έποχής – άπομιμήσεις της ίπποτικής, μεσαιωνικής μυθιστορίας και ρωσικοί άρχέγονοι μύθοι, θρύλοι και παραμύθια για ήρωες. Η μελοδραματική νεράιδα *Ρουσάλκα* (τόμοι Α΄-Δ΄ Άγία Πετρούπολις 1804-1807) –ή μεταποιημένη και μεταφρασμένη στα ρωσικά μαγγανειακή γερμανική όπερα των Φ. Κάουερ-Β. Νταβίντοβ, *Η Νύμφη του Δουνάβεως*, σε λιμπρέτο του Έσολερ– έμελλε να γίνει τό σύμβολο της έκδικησις στα χέρια των κολασμένων γυναικών του πορνείου (οι όποίες κι αν άκόμη δέν τήν είχαν διαβάσει, τραγουδούσαν τις άπανταχού πασίγνωστες άριες), και καθώς τήν έριχναν κατακέφαλα στον Μπουγιάνοβ ξεπλεναν τις προσβολές, τις ταπεινώσεις και τούς έξευτελισμούς που εισέπρατταν από τούς πελάτες, οι όποιοι σάν βδέλλες κολλούσαν πάνω τους, τότε χαϊδολογώντας και πότε βρίζοντας. Από αυτό τό ζοφερό πανηγύρι δέν θά μπορούσε να άπουοιάζει ό Αύγουστος Κοτσεμπούε, που διετέλεσε και κατάσκοπος της Ρωσίας, υπήρξε πολέμος των ευρωπαϊκών άπελευθερωτικών κινημάτων και διέπρεψε –μετά του Άλεξάνδρου Στούρτζα– ως άπηνής διώκτης των έλευθεροφρόνων του Πανεπιστημίου της Γοτίγγης και άρκετών άλλων γερμανικών πανεπιστημίων. Ός εκ τούτου, δικαίως τόν λοιδορούσαν όχι μόνον οι Ρώσοι φιλελεύθεροι και έπαναστάτες μά και οι συμπατριώτες του, μέ προεξάρχοντες τη Μαντάμ ντέ Στάλ και τόν Γκέοργκ Λίχτενμπεργκ (πολυαγαπημένος, έν παρόδω, του Β. Πούσκιν και του Β. Ζουκόφσκι, ό όποιος φρόντισε να δημοσιευθούν στον *Άγγελιαφόρο της Ευρώπης* οι περισοπούδαστες *Άναλυτικές έπεξηγήσεις για τά χαρακτηριστικά του Χόγκαρθ*), αλλά και ό γνήσιος εκπρόσωπος των έξεγερθέντων Έλευθέρων Γερμανών Πανεπιστημιακών, «τυραννοκτόνος» φοιτητής Κάρολος Ζάντ, ό όποιος και τόν έφόνευσε μέ ξιφίδιο στις 23 Μαρτίου 1819 στο Μανχάιμ. Και αν ό Λίχτενμπεργκ θεωρούσε τόν Κοτσεμπούε «μουτζαλωτή θεατρικών έργων»,¹⁴ τότε ούτε ό Β. Πούσκιν υπερέβαλε ύποστηρίζοντας πως «είναι ρηχός και άβαθής πιό πολύ κι από τό πιατελάκι για τό τουρσί, και πλουσιοπάροχα ταΐζει σανό τό κοπάδι του φιλοθεάμονος κοινού». Τούτο ό Πούσκιν διαπίστωσε και ίδίως όμμασι, όταν εύρισκόμενος τό 1803 στο Βερολίνο έτυχε θερμής έθιμοτυπικής δεξίωσης από τόν Κοτσεμπούε και κατόπιν παρακλήσεως του παρακολούθησαν μαζί, από τό άτομικό θεωρείο, τη νέα

14. Λίχτενμπεργκ, *Πιπέρι και σπασμένες γραμμές, παρυσίαση-μετάφραση-σχόλια* Ε. Χ. Γονατάς, Στιγμή 2005.

του κωμική όπερα. Κατά συνέπεια, περισκεμμένως επιλέγονται τά μελοδραματικότερα (ώς προς τίς περιγραφές αίματηρών πολέμων) από περίπου δύο εκατοστάδες έργα του Κοτσεμπούε (*Οί Ισπανοί στό Περού ή ό θάνατος τής Ρόλλι. Ρομαντική τραγωδία εις πέντε πράξεις*, Άγία Πετρούπολις 1802· *Παρθένος του Ήλιου*, Μόσχα 1803), ώστε νά κάνει περισσότερο σαραταριστή τήν άμάχη του Μπουγιάνοβ μέ τόν έμπορο και τό διάκο. Εις έπίρρωσιν τών κωμικών προθέσεων τοποθετείται στό περβάζι του παραθύρου και τό ρομάντζο του Π. Μ. Ζαχάριν (*Άρφακσάδα. Χαλδαιϊκή διήγησις*, τόμοι Α΄-Δ΄, Μόσχα 1793-1795), πού περιέγραφε ακόμη πιό αίματηρές και ήρωικές στρατιωτικές συγκρούσεις.

Παρά τίς προειδοποιήσεις του Βασίλι Πούσκιν νά αποφεύγουν παντοιοτρόπως τόν επικίνδυνο γείτονα Μπουγιάνοβ, τούτος παραμένει περιζήτητος στίς συντροφίες. Ό Άλέξανδρος Πούσκιν τόν παρουσιάζει στην Τατιάνα Λάρινα τήν ήμέρα τής ονομαστικής της έορτής, τόν συστήνει ως πρωτοεξάδελφο δικό του και γνώριμο σέ όλους άπ΄ τά παλιά,¹⁵ και αυτός άμετανόητος ταραξίας —τί Μπουγιάνοβ θά ήταν άλλωστε— δέν θά διστάσει, έρωτοτροπώντας μέ τίς κυρίες, νά διαλύσει τόν υπέρλαμπρο χορό, δίνοντας έτσι λαδή για τήν έπερχόμενη τραγωδία. Μέ τρόπο σκωπτικό, στόν *Ευγένιο Όνέγκιν*, ό Άλέξανδρος Πούσκιν αποκαλύπτει τήν πατρότητα του λογοτεχνικού του ήρωα, δηλώνοντας έγγράφως ως δημιουργό του τόν συνεπώνυμο θεϊό, καθώς άρκετοί τώρα (1821) απέδιδαν τόν Μπουγιάνοβ στόν ήδη έγκυρωμένο άνεψιό.

Τριάντα χρόνια ύστερα από τήν πρώτη του εμφάνιση, ό άλημονήτος Μπουγιάνοβ, ευδόκιμος δόξης, θά συναπαντηθεί μέ τόν Νοζντριόφ, έναν ακόμη υπέροχο, άνέμελο χαροκόπο, ό οποίος μέ παρησία θά ονοματίσει έπακριβώς τήν πραγματικότητα τής Ρωσίας: «Σέ ξέρω καλά Τσίτσικοφ τί ρακάς και τί ρεμάλι είσαι», χρησιμοποιώντας τίς ιδιαίτερες οικείες και χαρακτηριστικές αυτές εκφράσεις του λεξιλογίου εκείνων τών γαιοκτημόνων και στρατιωτικών-εγγενών πού, όπως τά παράσιτα, «ζούν» σάν νεκροί. Ό Νικολάι Γκόγκολ, όρπισμένος αντίπαλος του τσαρικού καθεστώτος, ό τραγικότερος αυτόχειρας από όλους τούς Ρώσους συγγραφείς («ό πάντα τόσο θλιμμένος πού τρανταζόταν άπ΄ τά γέλια», όπως συμπαθητικά αναφέρει ό Λουνατσάρσκυ), στίς *Νεκρές Ψυχές* δημιουργεί τόν δικό του τυχοδιώκτη, μεγαλόθυμο παλληκαρά, πάντοτε εύφυλολογούντα και κεφατό, έχοντας ως λογοτεχνικό πρότυπο και τόν προρρηθέντα. Ό Γκόγκολ, έπιπροσθέτως είχε γνωρίσει πολλούς ζωντανούς τύπους τής ιδιοσυγκρασίας του Μπουγιάνοβ — ανάμεσά τους και ό Τολστόι-Άμερικανός,¹⁶ τό ψυχολογικό πορτραίτο του οποίου έγχρωμάτισαν γλαφυρά, μεταξύ άλλων, οι Π. Α. Βιάζεμσκι, Α. Σ. Γκριμπογιέντοφ, Α. Σ. Πούσκιν και ό άνεψιός του Α. Ν. Τολστόι.

Οί εκδοτικές περιπέτειες

Ό *Επικίνδυνος Γείτονας* θά άδικούσε τή φήμη του εάν δέν είχε έμπλακεί και σέ εκδοτικές περιπέτειες. Όταν τόν Μάρτιο του 1811 ό Βασίλι Πούσκιν ολοκλήρωσε τό ποίημα, προς τό τέλος τής ίδιας χρονιάς, ή στην αρχή μόλις του 1812, κατάφερε άπολύτως μυστικά, παρακάμπτοντας τεχνηέντως τό άγρυπνο μάτι τής λογοκρισίας, νά τυπώσει όλίγιστα αντίτυπα, τά όποία χάθηκαν γρήγορα-γρήγορα καθώς ή Όχράνα δέν άργησε νά δηματίσει επί τά ίχνη τών κατόχων τους, όπως μās πληροφορεί ό πολύς Μπορίς Βασίλιεβτς Τομασέφσκι, ό όποιος τό 1936 δημοσίευσε και σχολίασε εκτενώς τό εν λόγω κείμενο.

Τό 1814, όταν τά ρωσικά όπλα είχαν καταλάβει τό Παρίσι, ό έντεταλμένος πληρεξούσιος και για διπλωματικά θέματα βαρώνος Πάβελ Λβόβιτς Σίλλινγκ φόν Κάνσταντ επιφορτίστηκε νά μεταφράσει ό ίδιος στά γαλλικά και νά αντιγράψει, σέ ικανό αριθμό, όλα τά έπίσημα έγγραφα, πού λόγω του άυστηρως άπορρητού αποκλείονταν νά τά εμπιστευτούν σέ μή Ρώσους. Ό βαρώνος δέν άπεδείχθη τόσο φιλόμοχθος, αλλά και δέν ήταν διατεθειμένος, εκτός τής μεταφραστικής του εργασίας, νά άφιερώσει άτέλειωτες ώρες αντιγράφοντας ίδιους χερσί διπλωματικά έγγραφα και νά άνασχεδιάσει στρατιωτικούς χάρτες. Σκέφτηκε νά άναθέσει τήν άναπαραγωγή τών μεταφρασθέντων στό έργαστήριο λιθογραφίας του παλαιού του γνώριμου και πασίγνωστου σέ όλόκληρη τήν Ευρώπη Βαυαρού μαΐστορα και έφευρέτη τής λιθογραφίας Άλοΐσιου Ζενεφέλντερ, ό όποιος τό 1813 για τίς άνάγκες του ρωσικού στρατεύματος είχε αναλάβει στά έργαστήριά του στό Μάνχαϊμ και τήν Καρλορούη τήν άναπαραγωγή μεγάλης σειρās από στρατιωτικούς χάρτες. Έχοντας λοιπόν ό βαρώνος ένημερώσει και έξασφαλίσει τήν άδεια του αυτοκράτορα Άλεξάνδρου, άναχωρεί για τό Μόναχο προς εκτέλεση του συγκεκριμένου καθήκοντος. Προκειμένου νά έλέγξει τήν πιστότητα άναπαραγωγής τών αυτογράφων, τράβηξε όλίγα πανομοιότυπα, δείγματος χάριν, του *Επικίνδυνου Γείτονα*, του όποιου ένα χειρόγραφο κατείχε από τήν εποχή πού ήταν εύελπι! Όταν, εν συνεχεία, ό λιθογραφημένος *Γείτονας* κρίθηκε από τό Ύπουργείο τών Έξωτερικών, στην Πετρούπο-

15. Ό Άλέξανδρος ήταν μειράκιον όταν πρωτογνώρισε τόν Μπουγιάνοβ. Τό 1811, καθώς ό θεϊος έτοιμάζεται οίστηλατούμενος νά άπαγγείλει, για μία ακόμη φορά, τό ποίημα στους συνδαιτυμόνες, διώχνει από τό δωμάτιο τόν άνεψιό, ό όποιος αντιδρώντας γνωστοποιεί εις επήκοον όλων: «Τί μέ διώχνετε, τόσες φορές κρυφακούγοντας πίσω από τίς πόρτες τό 'μαθα όλο άπ΄ έξω και άνακατωτά!».

16. Ό Φεντόρ Ίβάνοβιτς Τολστόι (1782-1846), εκτός τών άλλων, υπήρξε Στρατηγός τής Αυτοκρατορικής Φρουράς και όνομαστός πολέμαρχος του 1812.

λη, άψεγάδιαστος και άρα έφικτή ή πιστή άναπαργωγή των έγγραφων και των χαρτών, ό ίσοβαρης με τά κιλά και τό χιούμορ του Βασίλι Πούσκιν, όξυνούστατος βαρώνος Σίλλινγκ φόν Κάνστσιαντ (πολεμιστής του 1812, όριενταλιστής, συλλέκτης σπάνιων χειρογράφων της Άνατολής και έφευρέτης του ήλεκτρομαγνητικού τηλεγράφου), εκτός του ότι ανέλαβε τήν όργάνωση και διεύθυνση του πρώτου λιθογραφικού έργαστηρίου στη Ρωσία, έπεμψε στον δημιουργό έναν τετραφύλλο *Έπικίνδυνο Γείτονα* του Μονάχου (1815), με ύδατόσημο στο χαρτί τό στέμμα και τό μονόγραμμα του Άλεξάνδρου Α΄. Έπειδή όμως στη Ρωσία τά πράγματα, ως προς τή λογοκρισία, παρέμεναν στάσιμα, τό ποίημα έξακολουθούσε νά κυκλοφορεί μόνο σε χειρόγραφο μορφή και ό συγγραφέας νά συντηρεί τό όνειρο τής κανονικής έκδοσης.

Με τήν άπόροδο είκοσιπενταετίας από τό θάνατο του Β. Πούσκιν, κυκλοφόρησε στη Λιψία (1855) ή πρώτη έγκυρη και εκφράζουσα τήν ύστατη επιθυμία του ποιητή έντυπη έκδοση, «ένός chef-d'oeuvre του είδους», σύμφωνα με τήν κρίση του έπιστήθιου φίλου άμφοτέρων των Πούσκιν, στρατηγού του Γενικού Έπιτελείου Σεργίου Πολτοράτσι, σπουδαίου λογογράφου, λεξικογράφου και βιβλιόφιλου. Ό Πολτοράτσι ένθυμείται, στον Πρόλογο τής έκδοσης αυτής, πώς ένόψει άναχώρησής του για τό έξωτερικό, κατά τήν άποχαιρετιστήρια (και τελευταία) συνάντησή τους, μίαν έσπέρα του Μαΐου του 1830, στο μωσχοβίτικο άρχοντικό του Βασίλι Πούσκιν, παρουσία και άλλων φίλων λογίων, ό αιώνιος θεός, τελών έν ευθυμία, του άπευθύνθηκε ως εξής: «Ψυχούλα μου, τώρα πού θά πās στο Βερολίνο, τή Λιψία ή τό Παρίσι, όπου υπάρχουν έλεύθερα ρωσικά τυπογραφεία, παρακαλώ σε, κάνε μου τή χάρη και τύπωσε τόν *Γείτονα* μου, τό καλύτερο και επιτυχεότερο έξ όλων των δημιουργημάτων μου. Πού είναι φημισμένος σε όλόκληρη τή Ρωσία μόνο από χειρόγραφο. Κρίμα νά χαθεί και νά μη φθάσει στους έπόμενους. Όρίστε για σένα και ένα διορθωμένο από τά χειράκια μου χειρόγραφο. Τύπωσε το· θά με χαροποιήσεις!». Πράγματι, ό όμόφων και συμπότης τήρησε τήν ύπόσχεση, δγάζοντας από τόν περιώνυμο έκδοτικό οικο Φ. Α. Μπροκχάουζ τής Λιψίας (πού προτιμούσε κατ' άποκλειστικότητα και ό Γκαϊτε) μικρό αριθμό άντιτύπων, τά όποια κατόπιν διαμοίρασε χαρίζοντάς τα σε φίλους στη Μόσχα και τήν Πετρούπολη. Έκτοτε άκολούθησαν και άλλες εκτός ρωσικής επικρατείας εκδόσεις (Βερολίνο 1859, 1871, 1872, 1876, και Παρίσι 1878). Η άπαρχή χωρίς άνάμιξη τής ρωσικής λογοκρισίας έγινε με τήν εκτός έμπορίου (σε 75 άντίτυπα) έκδοση του 1913 στη Μόσχα, ένω πρώτη κανονική ρωσική έκδοση θεωρείται αυτή του 1917 στο Πέτρογκραντ, στη σειρά «Βιβλιοθήκη του Έλεύθερου Λόγου», έναν αιώνα και έξι χρόνια από τότε πού γράφτηκε.

Ό *Έπικίνδυνος Γείτονας* κυκλοφορήθηκε πιά κατ' έ-

πανάληψη. Συντροφεύει τους άνήσυχους άναγνώστες, τά άστειρευτα πειραχτήρια επί τής γής στά γεμάτα περίουλα ταξίδια τους. Έμφανίζεται ένδύοντας με άφροντισιά τόν Βολάντ,¹⁷ πού παρουσιάζεται στο μεγάλο, όλόλαμπρο χορό του Σατανά, ανάμεσα στο πληθος των λογής-λογής καλεσμένων, έτσι ακριβώς όπως ήταν και στην κρεβατοκάμαρα ντυμένος, με μπαλωμένη νυχτικά και φθαρμένες παντόφλες, μόνο και μόνο για νά ύπογραμμίσει ποιός είναι τό Άφεντικό, και ότι δγάζοντας τά σπουδαία πρόσωπα από τή σκηνή πρέπει νά φαίνεται ολοκάθαρα ποιός ό θεατρίνος και ποιός ό σκηνοθέτης των μεγάλων παραστάσεων του βίου. «Πίνω στην ύγειά σας, κύριοι», είπε χαμηλόφωνα ό Βολάντ, και ύψώνοντας τήν κόυπα τήν έφερε στα χείλη του. Ό Βλαδίμηρος Βισότσκι¹⁸ φέρνει και στα δικά του χείλη τόν Μπουγιάνοβ και τόν ύμει έν παντί καιρώ, στην μπαλλάντα των ποιητών, γνωστή με τόν τίτλο «Ό μονόλογος του πότη στην Άστυνομία», με εκείνο τό άμίμητο βραχνό μέταλλο τής φωνής, μεμιγμένο με ειρωνεία, λυρισμό και πόνο, γιατί είχε και αυτός ως *credo* έγκοπλωθεί τήν παροιμιακή φράση του Γκόγκολ, «Μαύρη ή ζωή μας, Κύριοι!».

Σημείωση

Τής Κυρίας Ναταλίας Μιχαήλοβα λοιπόν, πού θρέφεται «με τήν προσδοκία ότι κάποτε και στην Έλλάδα θά διαβαστεί ό *Έπικίνδυνος Γείτονας* του αιώνιου θείου των ρωσικών γραμμάτων». Η Κυρία Ναταλία Ίβάνοβνα Μιχαήλοβα, φιλόλογος, ιστορικός του πολιτισμού, καθηγήτρια Ρωσικής Λογοτεχνίας στο Κρατικό Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ τής Μόσχας, διακεκριμένη εργάτης του ρωσικού πολιτισμού, Άκαδημαϊκός και έντεταλμένη Διευθύντρια έπιστημονικού έργου στο Κρατικό Μουσείο του Α.Σ. Πούσκιν, συγκαταλέγεται μεταξύ των έγκριτέρων διεθνώς μελετητών του Πούσκιν, για του όποιου τήν εποχή και τό έργο έχει δημοσιεύσει πάνω από εκατό βαρύσημα άρθρα και διβλία. Στα ρεάλια τής έγκαρδιωμένης φιλίας και τής έπιστημονικής άλληλεγγύης οφείλεται ή γνωριμία μου με τόν σπινθηροδόλο «μπάρμπα» του χρυσοού αιώνα του ρωσικού πολιτισμού, και ως εκ τούτου τής άφιρώνεται τό παρόν κείμενο.

17. Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ, *Ό Μαίτρ και ή Μαργαρίτα*.

18. Μεγαλοφυής δάρδος, ήθοποιός του θεάτρου και του κινηματογράφου (1938-1980).